

**גלעד מאסף לתולדות יהדות פולין
כרך יא**

פרסומי המכון לחקר התמוצות

בעריכת

שלמה סימונסון

ספר שבעים ושניים

בית הספר למדעי היהדות

אוניברסיטת תל-אביב

גלעד מאסף לתולדות יהדות פולין

יא

עורכים :

עמנואל מלצר

דוד אנגל

גלעד

אגודה לחקר תולדות היהודים בפולין

מישדון של

אוניברסיטת תל-אביב - המכון לחקר התפוצות והמדרגיה העולמית של יהודי פולין

תל-אביב תשמ"ט - 1989

פרסום מאסף זה נסתייע במענק של
"קרן זכרון למען תרבות יהודית"

ועדת המערכת
מתתיהו מינץ, שלמה סימונסון

ISSN 0334-4258

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל-אביב
בהזמנת לפנות ליחידת ההפצה של פרסומי האוניברסיטה
אוניברסיטת תל-אביב, רמת אביב
תמ"ה – היחידה להוצאה לאור
דפוס 'גרף חן' בע"מ, ירושלים

התוכן

- יא בפתח המאסף — עמנואל מלצר ודוד אנגל
מרדכי נדב
- יג תחומי שליטתה של קהילת טיקטין על הקהילות והישובים בסביבותיה
יואל רבא
- כה גזרות ת"ח-ת"ט בראי העתונות הגרמנית של אותם הימים
סבינה לוויץ
- לה בית-הספר לרבנים בווארשה, 1863-1826
רחל רוז'נסקי
השפעתה של יהדות ארצות-הברית על הקמת מערכות הרווחה היהודיות
בפולין בשנים 1920-1929
- נט יוזף אדלסון
פז מניין אוכלוסית היהודים אורחי פולין בגרמניה בשנים 1919-1939
- ההיסטוריה בראי הספרות
שמואל ורסס
בין מציאות היסטורית לתאור סיפורי — בין יהודים לפולנים בכתבי
ש"י עגנון
- קט
- קסא ספרים
- Maurycy Horn, *Regesty dokumentów i ekscerpty z metryki koronnej do historii Żydów w Polsce (1697-1795)*. Tom I: *Czasy Saskie (1697-1763)* — מאיר בוטאק
- Anna Żarnowska, *Robotnicy Warszawy na przełomie XIX i XX wieku* —
ביתא גארנצארסקה-קורי
- David Engel, *In the Shadow of Auschwitz: The Polish Government-in-Exile and the Jews. 1939-1942* — שלמה נצר

קלמן נוסבאום, והפך להם לרועץ — היהודים בצבא העממי הפולני בברית המועצות —
חנה שלומי

Witold Tyloch, *Judaizm* — יהושע רוטנברג

קצט תקצירים בעברית של המאמרים באנגלית

קפד מפתח למאמרים שהופיעו ב'גלעד' (כרכים א'–י')

תוכן החלק האנגלי

דוד אנגל

15 כתיבת ההיסטוריה של יהדות פולין בשפה העברית

סטיוון ד' קורסין

31 יחסים בין פולנים ליהודים לפני מלחמת העולם הראשונה באספקלרית
מערכות הבחירות ל'דומה' הממלכתית בווארשה

עמנואל מלצר

55 פולין, ארצות-הברית, והגירת יהודי מזרח אירופה — התכנית להקים בית
לאומי יהודי נוסף באנגולה, 1938–1939

דב לוויץ

87 תגובת היהודים בפולין המזרחית לפלישת הצבא האדום בספטמבר 1939
(על-פי תאורים של עדים יהודיים)

תעודות

יז'י טומאשבסקי

103 פגישתו של סטיבן ס' ווייז עם השגריר הפולני בוואשינגטון,
1 באפריל 1938

אריה יוסף כוכבי

116 הכנסיה הקתולית והאנטישמיות בפולין לאחר מלחמת העולם השנייה
באספקלריה של תעודות דיפלומאטיות בריטיות

129 תקצירים באנגלית של המאמרים בעברית

137 מפתח למאמרים שהופיעו ב'גלעד' (כרכים I–X)

בין מציאות היסטורית לתיאור סיפורי: בין יהודים לפולנים בכתבי ש"י עגנון*

א. עגנון וההיסטוריה של יהדות פולין

התייחסותו של ש"י עגנון אל העבר ההיסטורי של יהודי פולין, ובכלל זה אל מסכת היחסים בין יהודים לפולנים, שזורה בכלל יצירתו, מראשית התרקותה ועד גילוייה הבשלים בסוף ימיו. א"י בראוור, הגיאוגרף וההיסטוריון של יהדות גאליציה, העלה על נס את עדיפותו של עגנון לעומת ההיסטוריון עוד בשנת 1936, בטרם נתפרסמו ספריו 'עיר ומלואה' ו'קורות בתינו', בציינו כבר אז: — 'ש"י עגנון הוא לא פייטן בלבד, כי אם גם חוקר שקדן, בקי ומומחה בתקופתו, באנשים ובדיבור שבפיהם, במעשיותיהם, באמונותיהם ובהרגליהם. וכל שההיסטוריון מלביש צורה של פרקים שיטתיים על נושאים שונים, ש"י עגנון מגבשו בצורת סיפור. כל פרט ופרט מבוסס על איזה מקור היסטורי שבכתב ושבעל פה'.¹ הערכה מעין זו מקבלת את אישורה ביתר שאת לאור יצירותיו המאוחרות יותר של עגנון, בערוב ימיו.

רמזים על התעניינותו היתרה של עגנון הצעיר בחקר תולדות עירו בוטשאטש והקהילה היהודית שבה, משוקעים בכמה מיצירותיו הבלטריסטיות. הדבר משתקף לא רק בכתבת הנעורים שלו, 'עיר המתים', שפרסם בכתב-העת 'העת' בשנת 1902 אלא גם בסיפורו 'חנותו של מר לובלין', שעה ש'המספר' מזכיר את שיחותיו עם מר יעקב שטרן, מנכבדי ויקירי העיר, על קורותיה ואגדותיה של בוטשאטש.² כן מצויים הדים מהתעניינות זו בהצגת דמותו

* תמצית הדברים הרציתי בכינוס הבינלאומי לתולדות יהודי פולין שנתקיים באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 1988. פרקים נוספים ייכללו בספרי שיחפרסם על נושא זה.

1 א"י בראוור, 'עגנון מקור היסטורי', דבר, 2.10.1936; לכירור מקומו של הרקע ההיסטורי ביצירת עגנון, ראה גם: ה' ברזל, 'עיר ומלואה' — עובדה ובדיה, ידיעות אחרונות, 26.9.1973; ד' לאור, 'קורות בתינו' לש"י עגנון, הספרות, כרך ג' (1973), עמ' 312-325; ד' לאור, 'ציתוח סדר קבלת שבת' כמפתח להבנת הספר 'עיר ומלואה' לש"י עגנון, תעודה ה': מחקרים בספרות עברית, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 273-292.

2 ש"י עגנון, חנותו של מר לובלין. ירושלים ותל-אביב, תשל"ה, עמ' 167-168; ראה גם: ש' ורסס, 'תהליכי ההיגוד של סיפורי עם ביצירת עגנון', ממנדלי עד הזו, ירושלים 1987, עמ' 105.

של המורה עקביה מזל, בטיפור 'בדמי ימיה', אשר בא בדברים עם חוקרי קדמוניות — 'לאסוף חומר לתולדות עירנו. ועתה הוא חופר בבתי הקברות ומגלה עתיקות מני עפר'.³ לא רק בתולדותיה של קהילת בוטשאטש הדברים אמורים; כך, למשל, 'המספר' בטיפור 'בנערינו ובזקנינו', המופיע גם כאחד מבני החבורה הציונית של הנוער בשבוש, היא בוטשאטש. הוא מציע להם לקיים במפגשיהם הרצאות על תולדות היהודים בפולין ואף קובל על אדישות בני חבורתו להצעה זו: — 'אמרתי להם הרי אתם יודעים פולנית ואתם מצויים אצל ספרי ההיסטוריא שלהם, שמא תרצו על תולדות ישראל בפולין, ולא הסכימו. מר זילבר אמר, אם אבוא להרצות בדברי ימי ישראל בפולין אצטרך להזכיר דבריו של אותו כומר שדרש בבית הכניסה שלהם בשבוע שעבר. נמצאת הרצאתי יוצאת מגדר הרצאה מדעית. ומר גולד אמר, דברי ימי ישראל בפולין מה יש כאן לספר? כל מי שלמד היסטוריא של פולין בגימנוזיון ממילא למד דברי ימי ישראל בפולין'.⁴

ההפלגה של עגנון אל נככי העבר של עירו מתקיימת מתוך פרספקטיבות שונות של זמן — הן כמעשה התבוננות ישירה ממושכת, מתוך קירבה טופוגראפית ישירה, בימי נעוריו — והן תוך כדי ביקורו בה בשנת 1930 בכגרותו, שעה שההיסטוריה העגומה של מלחמת העולם הראשונה עיצבה את דיוקן עיר מולדתו מחדש, הן בחזותה החיצונית והן מבחינה כלכלית ודמוגרפית. לכך מתווסף העיון המתמשך בחומר היסטוריוגרפי בנושא זה, וזאת בעיקר בעברית ובגרמנית.

עגנון מעיד על עצמו, כי התעניינותו בתולדות יהודי פולין נובעת לאו דוקא מטעמים מחקריים צרופים. משבא להסביר מה בינו לבין ז' רובאשוב-שז"ר, שהתוודע אליו בגרמניה בימי מלחמת העולם הראשונה, מפאת גישתם לאותם ספרים בתולדות עם ישראל באותו פרק זמן עצמו, הוא מציין: — 'רובאשוב היה שוקד עליהם מתוך עיון ולימוד, מתוך דרישה וחקירה — ואני מתוך שמתאוה הייתי לדעת את מעשי אבותינו בגלות פולין וליטא ואשכנז ואגפיה ומדינות התוגר'.⁵

השמועות והמסורות שבעל-פה הן ממקורותיו הנאמנים של עגנון. כאחד מחיבוריו המאוחרים, 'מצנפת השבת', הוא מעיד על עצמו כמי שנוהג כמנהג הבריות, שלפיו — 'נאמן אדם להעיד בזקנותו מה ששמע בילדותו. עדות נאמנה היא מה שאני כותב כאן בכתב אמת ממה ששמעתי מזקנים שבעירי, לומדים מופלגים, יראים ושלימים שהיו מדקדקים כדיבורם בכל מלה קודם שהוציאוה מפייהם, בין של תורה בין של אותן השמועות שקורין קורות העתים'.⁶ אף בדיוניו במצבם של יהודי פולין בכללותו, כגון במעשה שבגזירת

3 ש"י עגנון, 'בדמי ימיה', על כפות המנעול, ירושלים ותל-אביב תש"ך, עמ' מא. ראה גם: 'סיפור פשוט', שם, עמ' קמא.

4 'בנערינו ובזקנינו', שם, עמ' שה.

5 ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, ירושלים ותל-אביב תשל"ו, עמ' 76.

6 ש"י עגנון, 'מצנפת השבת', תכריך של סיפורים, ירושלים ותל-אביב תשמ"ה, עמ' 56.

השטריימיל שנתחייבו לחבוש אותו, הוא מבליט את תכלית סיפוריו בעלי הרקע ההיסטורי — לספר, ראשית כל, על גורלם וקורותיהם של יהודי בוטשאטש ועל אהדתם בימי השואה. לשם כך, הוא מגלה: — 'עשיתי את עצמי כחוקרי עתים וכותבי קורות הימים, אבל לא עשיתי זאת אלא משום שניתן לי כאן לספר דבר על בוטשאטש, אף על פי שהדבר קטן יקר הוא בעיני משום שנולדתי בה ואני מצטער על חורבנה.'⁷ באבחנות שעגנון עושה בין שמועות שונות, הסותרות לעתים זו את זו, אין הוא נוהג בהקפדה של ברירה וסינון של העובדות, אלא נוטה לקלוט כל מה שאפשר, כדי לשמר מסורות עתיקות יומין מן השכחה. כך למשל לגבי השאלה אם העיר בוטשאטש נחרבה בימי גזירות ת"ח או בימי התקפת התורכים. הוא מתחמק מהכרעה בין הגירסאות. בציינו: — 'ראה, נתתי לפניך שני דברים המכחישים זה את זה. איזה מהם אמת? ה' אלקינו אמת הוא יודע את האמת.'⁸ בדרך כלל הוא נוטה לקלוט דברים רבים שהעם מספר — 'שכל דבר ודבר אמת לעצמו.'⁹ בפעם אחרת, בסיפורו על פשר ייסוד בית המועצות הקטן בבוטשאטש, הוא מוסיף בנוסח רלאטיביסטי-ספקני: — 'מה כאן אמת ומה כאן דמיון? הזמן עשה את הדמיון אמת ואת האמת דמיון.'¹⁰ אף-על-פי שעגנון מטה אוזן לגירסאות מגירסאות שונות, חברו ביצירתו הצורה הסיפורית שבחר לעצמו — של כרוניסטן בעל נטיות אפיות מפליגות, האוגר שמועות שונות וצובר ומכנס את כולן בלי להכריע ביניהן, ביחד עם שיטתו האירונית — של מסירת עובדות על דרך אי-הודאות המברימת וחוסר ההתמצאות המכוונת. העובדות ההיסטוריות והמוטיבים הלגנדאריים, בעיקר על נושא עירו, מעוגנים תמיד בתולדותיהם של יהודי פולין. הם מופיעים בהקשרים שונים, בממד ההיסטורי — של כרוניקה על קורות העיר ושל אגדה אטיולוגית, או בהקשרים בדיוניים — על פני יריעה רומאניסטית רחבה הדנה ברשות היחיד, כגון ברומאנים 'סיפור פשוט' או 'אורח נטה ללון'. העובדות ההיסטוריות החיצוניות והחד-ממדיות מועברות, לעתים, דרך התודעה של הדמות הנזכרת או המהרהרת בהן. הנתונים האינפורמטיביים אמנם נשארים כאן במהותם ומעיקרם ללא שינוי ותמורה, אך מתוסף להם רובד חדש — של תחושת רוח ההיסטוריה שכרוורת שלאתר מכן. תכיפותה של האפיזודה המסויימת, על גירסאותיה המתחלפות, המשתמרת וחוזרת בתוך המיגוון הז'אנרי והתמאטי של יצירת עגנון, מעידה אף היא עד כמה נחרתה בויכרונו ובתודעתו במשך ימי חייו, כשהדברים אמורים בעולם מושגיו ודיעותיו על תולדותיה של יהדות פולין. אכן, משקלן הנאראטיבי של עובדות ומסורות העבר הרחוק והקרוב אינו שווה-ערך בכל מקרה ומקרה. לעתים נזכרות עובדות בקיצור ובצורה מתומצתת, כשהן נספחות לסיפור המרכזי. לעתים הן מתרחכות ומסתעפות, והופכות לסיפור מסגרת בפני

7 שם, עמ' 17.

8 ש"י עגנון, 'חילוף צרה בצרה', עיר ומלואה, ירושלים ותל-אביב תשל"ג, עמ' 17.

9 שם.

10 'בית המועצות הקטן', שם, עמ' 259.

עצמו. לעתים הן נמסרות על-ידי דמות מספר 'יודע הכל', ולעתים הוא מביא את הדברים בשם אומרם, כפי שנשמרו בזיכרון הקולקטיבי, המתקיים על-פי מסורת העוברת מדור לדור בתחומה של המשפחה או של הקהילה.

ב. על ראשית התיישבותם של היהודים בפולין

הנסיגות הספרותיים הראשונים, עוד בימי נעוריו — בכתבה 'עיר המתים' ובטיפוחן הבלטריסטי של כמה אגדות לוקאליות, כגון 'מחולת המות' ו'במצולות', מתייחסים אל הרקע ההיסטורי של עירו והיהודים היושבים בה. לאחר נסיונות אלה, נתרחבה ההתבוננות ההיסטורית של עגנון הצעיר מעבר לממד הלוקאלי של עירו וסביבותיה, לקראת ראייה שלמה של קורות יהדות פולין במוכנה ההיסטורי הכולל. הדבר מתבטא בקובץ שפרסם וערך בשנת 1916, בימי שבתו בגרמניה, בשותפות עם אהרן אלישברג אשר תרגם כמה מסיפורי עגנון לגרמנית — בשם *Das Buch der polnischen Juden*. הרוח החיה בעריכת הקובץ היה עגנון. ספר זה, שיש בו מבחר אנתולוגי של דברי ספרות, אגדה והיסטוריה, כולם בסימן של יהדות פולין, כולל גם שלוש יצירות מתורגמות מן המקור העברי, שהוכאו לאחר מכן בגירסאות אחרות במחזור סיפוריו של עגנון, 'פולין'. לספר צורפה גם 'אחרית דבר' (Nachwort) בלתי חתומה, מטעם העורכים. אף כאן ניכרת ידו של עגנון. הדברים נאמרים כאן מתוך זיקה של קירבת הלב, בנימה של תוגה, נוכח ערעור מעמדה של הישוכים היהודיים בפולין בעתות מלחמה. הכותב, ככל הנראה עגנון, מייחד את הדיבור על דרכה של יהדות פולין — דרך של סבל וגדולת הרוח, שנתגלתה הן על דרך החקירה והלימוד והן על דרך החלוס. ספר זה מתכוון, לדברי הכותב, לתרום למאמצים להנחיל לקורא את אותה תחושת הערצה ליהדות זו, שרוחשים לה עורכיו. ההערכה המפארת מסתיימת בקביעה, כי תרבותה של אומה מוצאת לה את ביטויה המושלם ביותר ביצירות הרוח שלה, בפיוט, באגדות ובלגדות.¹¹

אכן, המבחר של 'ספר יהודי פולין' בגרמנית ערוך מתוך מגמה של אידיאליזציה של העבר, והוא מעיקרו בעל צביון אפולוגטי. אף שלושת הסיפורים הכלולים בו, מפרי עטו של עגנון, מצטרפים למסכת אחת מבחינה תמאטית — הלא הם השלבים הראשונים של יישוב היהודים בפולין, בעבר הרחוק, הלוטה ערפל של קדמות לגנדארית. אשר לצביון האידיאולוגי, מצביעים סיפורים אלה על מגמה של אידיאליזציה — העמדת תמונה של שיתוף והבנה הדדיים בין יהודים לפולנים.

מבחינת גירסאות הסיפורים הללו, אין לראות בהם תרגומים של המקור העברי שהתפרסם לאחר מכן בסידרה 'פולין' לנוסחאותיה, כפי שסבורים כמה מן הביורביבליוגרפים של

Das Buch der polnischen Juden, herausgegeben von S. J. Agnon und A. Eliasberg, Berlin 1916, 11 p. 270

עגנון. לאמיתו של דבר, לפנינו תרגום מנוסח עברי אחר אשר לא נשתמר בדינו, וכו כמה שינויים בתוכן ובהטעמה.

המחזור המאוחר יותר, 'פולין', נסתעף ונתרחב מפאת הרכבו — החל בחמשת הסיפורים הכלולים בנוסח המאסף 'התקופה' בשנת 1919 ועד ההיקף של ארבעה-עשר סיפורים במהדורת 1953. במחזור זה נתווספה ונתעצמה התגופה האירונית הנוקבת של זימון סיפורים בעלי מסר מנוגד וסותר: מציאות אידיאלית בימי קדם ביחסים שבין היהודים הראשונים שהגיעו לפולין לבין שליטיה ועם הארץ שלה — לעומת הוויה משברית של רדיפות ועלילות דם בשלבים הבאים. מבעד לציפוי האידילי הדק מזדקר לעין, מתוך כמה מן הסיפורים הללו של 'פולין', חיזיון של התעללות ומארטירולוגיה עצובה. כמה מן הסיפורים הללו אף נעוצים בכתבי הנעורים של עגנון, עוד מימי פרסום הכתבה הראשונה שלו בשנת 1902, 'עיר המתים'. הם מהדהדים גם לאחר מכן, בהמשך יצירתו הבשלה, בהסתעפותה הז'אנרית. זימון של הסיפורים בעלי שתי המגמות הללו במחזור זה של 'פולין' מעמיק אפוא את הפער האירוני שבין ראשית ואחרית היסטורית.

קדמות בואם של יהודים לפולין ונסיבות התיישבותם בה אפופות אגדות ומסורות, שההיסטוריוגרפיה של יהדות פולין כבר התייחסה אליהן בכמה שלבים של התפתחותה והשתדלה לגבש מתוכן את הגרעין ההיסטורי הריאלי.¹² כך למשל, האגדה לגירסאותיה על בואם של היהודים לפולין, שלפיה נפל פתק מן השמים ובו המלים פה-לין, או שמלים אלו נאמרו על-ידי ראש הגולים. גירסאות אלו מצאו את מקומן גם בספרות היפה בידיש, אצל י"ל פרץ ואצל שלום אש.¹³

אשר לעגנון, הריהו מביא אגדה זו לראשונה בקובץ הגרמני האמור בשם *Erste Kunde* ובשנייה — בעברית, בשם 'קדומות', בשנת 1919. אלו הן למעשה שתי גירסאות, השונות זו מזו. בנוסח הגרמני לפנינו צירוף חיצוני של כמה שמועות בדבר בואם של היהודים לפולין, שעה שהגיעו אליה בעקבות הרדיפות והגירושים מהם סבלו בארצות אירופה. כששאלו את עצמם לאן עליהם לפנות, נפל פתק מן השמים — 'לכו לפולין'. ואכן, נתקבלו במדינה זו על-ידי המלך והשרים בעין יפה, תמורת תשורת 'הר של זהב'. הם עשו שם חיל ואף יצקו מטבעות, בהן הוטבעו כתובות בעברית. כן מובאת כאן גירסה אחרת, לפיה יהודים

12 עיין, למשל, לסוגיה זו: י ברזקוס, 'די ערשטע ידיעות וועגן יידן אין פולין', ייחא, היסטארישע שריפטן, ווארשה 1929, כרך א', טורים 55-72; M. Balaban, 'Kiedy i skąd przybyli Żydzi do Polski', *Miesięcznik Żydowski*, Rok I (1930), Tom I, pp. 1-12; A. Gieysztor, 'The beginnings of Jewish settlement in the Polish lands', *The Jews in Poland*, Oxford (1986), pp. 15-21; B. Weinryb, *The Jews in Poland*, על האגדות על ראשית הישוב היהודי בפולין, עיין: Philadelphia 1972, pp. 17-18; 335-336

13 י"ל פרץ, 'רייזע-בילדער', די יידישע ביבליאטעק, 1891, עמ' 122, וכן בתרגומו העברי: 'ציורי מסע', במשכנות עוני, תל-אביב תש"ח, ספר א', עמ' ס; ש' אש, קדוש השם, ניריורק 1919, עמ' 59.

התגוררו בפולין אף קודם לכן. על-פי גירסה זו, אותם יהודים שהגיעו לפולין בזמן הרדיפות בארץ הפרנקים מצאו, כי על העצים שביער קווצ'ין הסמוך ללובלין כתובות מסכתאות של הש"ס.¹⁴ כן מובאת כאן הגירסה בדבר הנאמר מטעם הגולים: 'פה-לין, והמתן כאן, עד שאלוהים יקבץ את פזוריו'. גירסה זו, בלבושה הגרמני, מסתיימת באמירה דרמשמעית: — 'כך סיפרו אבותינו. אם זוהי מסורה אנו מקבלים אותה. אבל מי שברצונו לדעת משהו ודאי יותר, ישמע גם מה שדווח על כך.'¹⁵

בנוסף העברי, 'קדומות', לעומת זאת, צורפו יחד שלוש הגירסאות הללו בדבר מוצא השם 'פולין' תוך תוספת הדגשים, לעומת התרגום. נוכח הסיפור בדבר מסכתות הש"ס הכתובות על העצים, שנחקלו בהם הגולים, הם גם קוראים זה אל זה: — 'הנה באנו אל ארץ אשר בה ישבו אבותינו מקדם'. בנוסף הגרמני זוהי הערתו של המספר עצמו.¹⁶ בנוסף הגרמני הם מחליטים: 'כאן נלחן עד שהקב"ה יכנס את פזוריו'. לעומת זאת, מצויה בנוסף העברי הרחבה משמעותית בתוכן ובניב, לאמור: — 'רכונו של עולם אם עדיין לא הגיעה שעתה להגאל פה ליך בלילה של גלות זו עמנו עד שתעלינו לארץ ישראל.'¹⁷ אף הפיסקה הפקפקנית בדבר מוצאה ופשרה של האמירה 'פה-לין' אינה מצויה עוד בנוסף העברי. כן הושמט מן הנוסף העברי ההסבר, המתייחס לתמונה המצורפת של אותן מטבעות בעלות הכתובות העבריות.¹⁸ מסתבר אפוא כי בנוסף העברי, המאוחר יותר, ליכד עגנון את השמועות והמסורות הנפרדות לידי חטיבה אחת.¹⁹

האגדה בדבר העצים עליהם כתובות מסכתאות של הש"ס עדיין מוסיפה להדהד כעבור שנים, באורח אסוציאטיבי, בכתבי עגנון. בסיפורו, 'אורח נטה ללון', הוא מתאר את נישואי נכדו של הרב ר' אברהם בבוטשאטש, שעה שנתכנסו הרבנים ויצאו ליער שמחורן לעיר, 'זכר ל"היו נכונים לשלושת הימים" שקודם מתן תורה'. המספר מוסיף: — 'והיו עומדים

14 השוה: 3-4 pp. *Das Buch der polnischen Juden*, לעומת ש"י עגנון, 'קדומות', התקופה, כרך ה' (1919), עמ' 23; לענין ההתייחסות ל'קדומות' של עגנון וציטוטה, עיין: י"י היילפרין, 'יהודים בפולין — אגדה והיסטוריה', בדרך, שנה ג' (1934), גל' 47. על האגדות השונות על ראשית הישוב היהודי בפולין ומשמעותן ההיסטורית, ראה גם: B. Weinryb, 'The beginnings of East European Jewry' in: *Legend and Historiography, Studies and Essays in honour of A. Neuman*, Leiden 1962, pp. 453-455; Weinryb, *The Jews in Poland*, pp 17-18; 335-336

15 *Das Buch der polnischen Juden*, pp. 3-4

16 ש"י עגנון, 'קדומות', אלו ואלו. ירושלים ותל-אביב תש"ך, עמ' שנג. בעברית קיימות שתי גירסאות מקבילות של דברי הפתיחה ל'קדומות'. 'אנחנו לא ידענו, אך אבותינו ספרו לנו, איך באה גולת ישראל לארץ פולין', פולין, התקופה, כרך ה' (1919), עמ' 23; 'דבר זה מסורה אגדה היא בידינו מאבותינו שעלו לפולין' (אלו ואלו, עמ' שנג.)

17 השוה: ש, עמ' שנג, לעומת הנוסף הגרמני, עמ' 5.

18 *Das Buch der polnischen Juden*, pp. 4. על המטבעות הנושאות עליהן כתובות עבריות, עיין: H. Sternberg, *Versuch einer Geschichte der Juden in Polen*, Wien 1860, vol. I, pp. 8-9

19 'קדומות', אלו ואלו, עמ' שנג.

נשענים על אילנות שביער, והיה היער מבלבל, והם היו דורשים בהלכות ואגדות. אמרנו הוא הוא היער שאבותינו פגעו בו כשנכנסו לפולין, שעל כל אילן ואילן מאילנות שביער מצאו כתוב מסכת אחת ממסכתות הש"ס.²⁰ המיתוס על נסיבות כואם של היהודים לפולין מתרחב ומכה שורשים בתוך הכרוניקה המשפחתית המאוחרת יותר של עגנון, 'קורות בתינו'. התיאורים חורגים עתה מן הצמצום הלגנדארי. הם מגיעים לידי התרחכות אפית בדיונית, מעבר למקורות המצויים בהיסטוריוגרפיה, ונאחזים בראשית התהוותו של הישוב היהודי בבוטשאטש. עגנון מטפח עתה את התדמית האוטופית האידיאלית של ארץ פולין. משפחת הירחמאלים הגיעה למדינה זו 'בזמן שפולין ארץ ריקה היתה, ומקומות שעשו להם שם עדיין לא היו לא ערים ולא כפרים אלא שדות יער ובתוך היער צריפים רעועים מכוסים בענפים ואבנים עליהם, צריף כאן וצריף כאן ויושבים במיני בגדים שלא היתה להם צורת בגד.²¹ הוא מעלה כאן בעיקר את הגירסה בדבר הזמנת היהודים לפולין לשם פיתוח המסחר ומביא את ההסבר הכלכלי לכך: 'שעדיין אדמת פולין ריקה היתה, לא היו עליה אלא אנשים מעטים, קצת עובדי אדמה וקצת משליכי רשת ציידים ודייגים. לא היו בהם לא אנשי מסחר ולא מטבע, אלא אחת לכמה שנים היו באים מארצות שונות ועושים עמהם חילופים, נותנים להם כלי מלאכה וכלי בית ותמרוקים ופלפלים וקישוטי נשים ומקבלים מהם מפרי אדמתם ומבהמות השדה ועורות של חיות.²²

עגנון מגולל בהמשך תמונה אידיאלית של תהליך התערותם של היהודים, שהגיעו לפולין בהימלטם ממדינת אשכנז: — 'פתחו לפניהם את הארץ והסבירה להם פנים. סחרו את הארץ ומצאו בה כדי חיית נפשם. בנו להם בתים ובראש כל בתים לתפילה. עבדו את האלקים וראו חיים והיו חשובים בעיני השרים ובעיני עם הארץ. הוציאו מוניטין לארץ פולין וטבעו לה מטבע בלשון עברי ובכתב אשורי.²³

עגנון גם מייחד את הדיבור, בהזדמנות זו, על ההרכב הפנימי של הישוב היהודי בפולין בראשיתו ועל התגבשותה של לשון דיבור משותפת: 'מאחר שבאי אשכנז דיברו בלשון אשכנז ובאי שאר ארצות דיברו בלשון רחוקה, היו מדברים בלשון הקודש. משנתגברה לשון הארץ בפיהם התחילו מדברים בלשון פולין, עד שבאה גלות חדשה שגלו מארץ אשכנז. העבירו לשון פולין מפני לשון אשכנז, שקלטה לתוכה כל מיני מלים של כל הגלויות שגלו ישראל, ובהם שנשתכחו באותן הלשונות ונתקיימו בגולח פולין. ועדיין יושבי כפרים ובייחוד נשים שלא היה להם דבק עם גולי אשכנז החזיקו בלשון פולין. לימים התחילו אף הם לדבר בלשון שעלתה מארץ אשכנז. התחילו קוראים לאותה לשון יידיש דייטש, לימים קראו לה אידיש.²⁴

20 ש"י עגנון, אורח נטה ללון, ירושלים ותל-אביב תש"ך, עמ' 214-215.

21 ש"י עגנון, 'הירחמאלים', קורות בתינו, ירושלים ותל-אביב תשל"ט, עמ' 45-46.

22 שם, עמ' 45.

23 שם.

24 שם, עמ' 46.

אשר ליהודים שהגיעו לפולין, מוסיף עגנון גם את השמועה, אשר לפיה — 'יש אומרים מתוך טעות באו לפולין. הם ביקשו ללכת לארץ ישראל אלא שנשתבשו עליהם הדרכים ונתגלגלו לפולין'.²⁵ המוטיב של היהודים, שנתכוונו לעלות לארץ-ישראל — ולאחר שתעו בדרכם נקלעו לארץ פולין ואף נשתקעו בה לבסוף בדיעבד, חזר בגירסה נוספת בכתבי עגנון.²⁶ הוא אף קושר עובדה זו בראשית התהוותו והתגבשותו של הישוב היהודי בבוטשאטש. היהודים הנודדים, מספר עגנון, לא ידעו את הדרך לארץ-ישראל. בדרכם כלפי מזרח עברו כמה וכמה ישובים, והתנסו גם בסכנות של חיות רעות ולסטים, עד שנקלעו ליצרות פולין. בסתו בימי אלול נתקלו בהם שרים שיצאו לצוד ציד. השיחה עם הנודדים התנהלה 'בלשון לאטיין'. לאחר שסיפרו על מחוז חפצם ועל יעד מסעם לארץ הקודש, באה התגובה האידיאלית האוהדת: 'כל השרים השתוממו על חכמתם ועל נועם לשונם עד שדבקה נפשם אחריהם ושכחו את החיות וגם ציד לא עשו להם והתחילו מדברים עמהם לבוא אצלם ולשבת עמם'.²⁷ מיד מסתבר, שהיהודים אכן הועילו למדינה אליה נקלעו וכעבור זמן קצר אף ראו ברכה במעשיהם. ולא עוד אלא — 'התחיל כל שר מיצר ודואג, מה אעשה לכשילכו היהודים ממנו. בוודאי יקחו את הברכה או שהברכה תסתלק מאליה'. עקב כך, התחילו השרים לדבר על לכם של היהודים, שיישאו בארץ זו.

היהודים, המבוקשים במדינה זו, דחו בינתיים את נסיעתם לארץ-ישראל ונתפתו להישאר במקום זה, אשר אף נתחכב עליהם. תהליך זה של התפתחות הישוב היהודי בפולין קיבל תנופה: 'על יד על יד נתיישב כל המקום כולו מיהודים... ואף השרים ועבדיהם שהיו צריכים לעצה או לסחורה היו באים לשם, שידעו שימצאו שם יהודים. יצא שם המקום התחילו באים לשם מרחוק ומקרוב בימי מועדיהם לראות ולהראות. אז בנה לו שר המקום בית אבנים ולאחר ימים בנה לו טירה למעלה על ההר מול פני הסטריפא'.²⁸ עגנון סוקר בהקשר זה את הווייתם השלוה של יהודי העיר בוטשאטש, על תהפוכותיה המשבריות: 'ולא היה חסר להם כלום בחכמת התורה ובדעת אלקים וחיו בעשרם ובכבודם וביראתם ובצדקתם, עד שפגעה בהם מדת הדין ונשמרו רובם ככולם בחרון אף השם בגזירת הריקים אנשי חמי"ל'.²⁹ לאחר מכן, היהודים חזרו בכל זאת לעיר ושיקמו בה מחדש את חייהם. 'וישבו להם כמה דורות בהשקט ובמנוחה, חרץ מן השנים של מלחמות ומרידות... אחר כך חזרה פולין ונטלה מלכות ועשתה כבישות וחרמים, עד שבא האויב וכילה את כולם'.³⁰

25 שם, עמ' 45.

26 ראה הערתו: 'אזכיר דבר ששמעתי מרבי חזקיה בעל תפילה. רבי חזקיה אבותיו באו מארם צובא, וקודם לכן היו דרים בבבל. ומפני מעשה שאירעם תעו מארץ לארץ עד שנתגלגלו לפולין'. עיי': 'המשל והגמשל', עיר ומלואה, עמ' 431.

27 'בוטשאטש', עיר ומלואה, עמ' 10-11.

28 שם, עמ' 11.

29 שם, עמ' 13.

30 שם.

דימון זה, בין תיאורי הרישא האידיאלית לבין תיאורי הסיפא הסיטית של גורל יהודי בוטשאטש, הוא בגדר גילוי נוסף של האירוניה העגנונית הנוקבת כלפי הורית הגלות האכזרית, הדר-פרצופית. בסמוי טמון כאן גם העוקץ התוכחתי כלפי שיירת היהודים הקדומה שפניה לארץ-ישראל, המאבדת את דרכה והמתפתה להמירה במנעמי הגלות, שהם בני חלוף.

ראשית בואם של היהודים לפולין קשורה גם באגדה אחרת, המוצאת את רישומה בהיסטוריוגרפיה. אגדה זו מופיעה גם בסידרה 'פולין', מייסודו של עגנון, בשם 'גשם'.³¹ היא מוסבת על לשק מלך פולין, שהתיר ליהודים להשתקע בפולין בשנת 894, לאחר שהתייצבה בפניו משלחת של נכבדים ואנשי שם יהודים. אף בתוכנה ובצורתה של אגדה זו חלו שינויים בולטים בין הנוסח שתורגם לגרמנית לבין הנוסח העברי, המאוחר יותר. בנוסח העברי מסופר, כי 'אנשים מבני ישראל באו אל לשק מלך פולין לבקש מנוח לאחיהם בארצו כי ישבו באשכנו לא מצאו מנוח'.³² לעומת זאת, בנוסח הגרמני של אגדה זו מסופר על משלחת יהודית, שיצאה מארץ הפראנקים אל מקום מושבו של המלך הפולני. במשלחת השתתפו רבי חזקיה הספרדי, עקיבא מאסטרומדורה, עמנואל האשקלוני, המתימטיקאי ר' לוי בכרי ורבי נתנאל מברצלונה. דברי הנאום של ראש המשלחת בפני המלך נמסרים כאן בצורה נרחבת יותר.³³

הרשות להשתקע בפולין ניתנה למשלחת זו על-פי תנאי שהתנו הכמרים, עובדי האלילים, יועציו של המלך לשק, לפיו היהודים נתבעים לגרום כתפילתם שירדו גשמים בעתם. היהודים אכן מקיימים תנאי זה וזוכים ברישיון הישיבה בפולין. המספר אף מקשר אירוע זה לתפילת הגשם, שהשפיעה על הרגליהם החקלאיים של האכרים הפולנים, הזורעים את שדותיהם עד היום סמוך לחג שמיני עצרת. אף אגדה זו מצטרפת למסכת האידיאלית-אפולוגטית שעגנון רוקם על הימים הראשונים של הישוב היהודי בפולין. כך מתואר סיום המשא ומתן בין המלך ליהודים: 'ויכרות להם ברית שלום ויתן להם חוקים ומשפטים יחיו בהם'. ההוויה השלוה של היהודים מתקיימת להלן במדינה הלכה למעשה: 'וישב ישראל בטח, ברכה בקרב הארץ. ויעבדו את אלקי אבותיהם ויתן את מטר הארץ בעתו והארץ נתן יבולה'.³⁴

31 עגנון משתמש בנוסח הגרמני של 'גשם' (Regen), בגירסה המובאת על-ידי ההיסטוריון הפולני של המאה הי"ט, יזאכס ללחל; עיין: *Lelewel, Polska wieków średnich*, vol. III, Poznań 1859, p. 417; אגדה זו מובאת בעקבותיו של ללחל גם על-ידי: Sternberg, *Versuch*, vol. I, pp. 12-14; H. Nusbaum, *Historja Żydów*, Warszawa 1890, vol. V, pp. 4-9; האגדה: פ' ויערניק, די אידישע געשיכטע, ניריורק (1909), עמ' 199-200; ראה גם: ב' מארק, די געשיכטע פון יידן אין פולין (ביין סוף פון 15 י"ה.), ווארשה 1957, עמ' 169-171.

32 'גשם', אלו ואלו, עמ' שנה-שנו.

33 השוה: *Das Buch der polnischen Juden*, pp. 5-7.

34 ראה: 'גשם', שם, עמ' שנה.

אגדה זו, הנמסרת במחזור 'פולין' ללא ציון מקורותיה, מובאת בנוסח הגרמני על-פי הספר 'יד אבי שלום', מאת ר' יוסף שלום וכן משמו של בעל 'צורר המור'.³⁵ בנוסח העברי, המאוחר יותר, התייחס עגנון אל המקורות הללו דרך רמז בלבד. מסתבר, כי במקורותיו הללו מחזר למעשה המוטיב של הורדת הגשם מכוח תפילותיו של עם ישראל, אך ללא זיקה כלשהי לעובדת התיישבותם של היהודים בפולין, כפי שהוא מציין בדברי הפתיחה לסיפור. בספר 'צורר המור', של ראשית המאה ה'ט"ז, נאמר בנידון זה: 'זכה היה תפארת עוזנו כשקבלו אותנו האומות, לפי שהיינו יודעים להביא המים בעתם... והטעם שהם שלנו לפי שאנו קבלנו התורה שנקראת מים'.³⁶ בספר 'יד אבי שלום', הבא בעקבותיו, נאמר ביתר הרחבה: 'דישראל בידם להוריד המים כתפילתם ועל תנאי זה קבלו אותנו אומות העולם לארצם. ופעם אחת היתה עצירת גשמים ודרש להם זקן אחד דברי כבושין ופתח ואמר לנו המים שיש לנו כח להורידם בתפילתינו ופירושו שאומות העולם לא רצו לקבל אותנו על שביכלתנו להוריד המים'.³⁷

מוטיב זה, של הורדת הגשמים לרגל מתן הרשות ליהודים להשתקע בפולין בימי המלך לשק, תוך הסתייעות בספר 'צורר המור', צף ועולה במפתיע ברומאן של עגנון 'תמול שלשום', שעניינו הם ימי העליה השנייה בארץ ישראל. הדרשן הקנאי של מאה שערים בירושלים, ר' גרונום יקום פורקן, מספר למאזיניו בדרשתו הזועמת, הרצופה דברי תוכחה, כיצד הביא בפניו אחד מיקירי ירושלים את דברי בעל 'צורר המור', בעקבות הפסוק 'ונתתי גשמיכם בעתם'. איש שיחו זה, שאינו מפרש בשמו, הוציא בפניו ספר אחד מספריו. יש להניח, שהמדובר הוא בסיפור 'גשם': — 'והראה לי, שבימי גלות אשכנז נתקבלו היהודים בפולין בכבוד גדול והתנה עמם המלך שיעתירו לשם שיווריד את הגשם בעתו, שהיה המלך יודע, שזה כוחם של ישראל להוריד את הגשמים על-ידי תפילותיהם'.³⁸

מסתבר, כי עגנון אינו מסתפק בסטיליזציה של האגדות המצויות על יהודי פולין, שנקלטו גם בספרות ההיסטוריוגרפית. הוא רוקם גם מציאות בדיוניות של מוטיב זה, בסממנים של כרוניקה אפית, תוך סטייה מן העמדה של אידיליזציה. כך הוא מספר ב'קורות בתינו' על זקנו הקדמון, שהגיע בדרך נס ובאורח פלא, תוך כדי בריחתו מפני רודפיו, ליער בפולין: 'ובימים ההם ארץ פולין ארץ שדה ויערות'. בבדידותו ביער הוא התפרנס מעשבי השדה ומגרגרי השיחים, אך גם אלה נמנעו ממנו בשל הבצורת שפקדה את המדינה באותם ימים. בחיפושיו אחר מקור מחיה באותם ימים קשים, נתקל ביער בתהלוכת אנשים. 'והאנשים אשר באו אנשים כמרים, אשר באו עם פסילי אלהיהם להתפלל על הגשמים'. הם מבחינים בו כי

35 יד אבי שלום, אופינבך 1720, פרשת אמור, מו, ע"ב; א' סכע, צורר המור (דפוס קראקא, שנה), תצלום: ברוקלין תשכ"א, טז, ע"ב.

36 שם.

37 יד אבי שלום, מו, ע"א.

38 ש"י עגנון, תמול שלשום, ירושלים ותל-אביב תש"ך, עמ' 584–585.

בן ארץ אחרת הוא, אם כי אינם יודעים דבר על זהותו היהודית, ומאשימים אותו כי הוא אשר עצר את הגשמים. היהודי, אשר קצרה ידו להוכיח כי הוא נקי מעוון, שם את מבטחו בפסוק מספר תהלים 'בידך אפקיד רוחי', וקרא על-פי ראשי התיבות של המלים הללו 'בא"ר'. אז יצא מסבכי היער דוב (באר) ונהם על הכמרים, אשר עזבו מכוהלים את פסיליהם וברחו על נפשם, יחד עם שאר אנשי התהלוכה, ואילו היהודי ניצל מסכנה.³⁹ לפנינו אפוא גירסה נוספת של אגדה זו, בהוראה שונה. הזר מואשם בעצירת גשמים. היהודי, שנקלע למצב של בצורת, קצרה ידו מלהושיע על-ידי תפילתו. לעומת זאת, הוא מסוגל להציל את עצמו מצרה בזכות יראת השמים שלו.

האגדה על היהודי אברהם פרוחובניק, שנבחר על-ידי שרי פולין למלך (לאחר מלכותו של פופיאל שמצא את מותו על-ידי העכברים) כמי שנכנס הראשון לעיר קרושביצה הסמוכה לקראקוב, סירב לקבל כהונה רמה זו ומסרה לפיאסט, כבר זכתה לתשומת לב בהיסטוריוגרפיה של פולין ושל יהודיה.⁴⁰ אף עגנון נזקק לאגדה זו בסידרה 'פולין' והטביע בה חותם משלו, בסיפורו הקצר 'משומרים לבוקר'.⁴¹ נוכח גירסת האגדה על-פי מקורותיה הפולניים והיהודיים כאחד, הוא מדגיש יותר בהרצאתו את הצביון היהודי-פולחני. אברהם הכפרי מקדים להיכנס העירה, מפני שהוא נוהג לבוא 'להתפלל עם העברים תפילת הבוקר'. כמו כן, לאחר המלכת פיאסט איש האדמה, הראוי לדעתו של אברהם לכהונה זו, הוא ממהר לדרכו, 'ירץ אל בית התפילה'.⁴²

עגנון קובע לאחר מכן סיפור זה גם בתודעתם של יהודי בוטשאטש, החלוקים ביניהם בבחירת חזן. כהצעתו של אחר מאנשי העיר: 'נעשה מה שעשו שרי פולין לגבי המלכת מלך... נמנו וגמרו, מי שיבוא למחר בבוקר ראשון לעיר הוא יהיה למלך עליהם'. המספר מצידו מוסיף, בנימה מבודחת כלשהי: — 'מאחר שסיפור המעשה כבר נכתב בספרי פולין אין צורך לחזור עליו'.⁴³

ג. בצל עלילות הדם בפולין

האווירה האידיאלית השלוה, השורה על מעמדם של יהודי פולין, חלפה בדרורות הבאים.

- 39 קורות בתינו, עמ' 68.
 40 R. Zamojski, *Domowe wspomnienia i powiastki*, Warszawa 1854; Sternberg, *Versuch*, vol I, pp. 6-8 (נוסח עברי נמלץ של אגדה זו על-פי ספרו הנ"ל של שטרנברג ראה: 'קורות פולין', הנשר, הוספה להמבשר, שנה א' [1861], גיל. 14, עמ' 110); פ' ורעניק, די אידישע געשיכטע, עמ' 198-199; 'היילפרין', יהודים בפולין — אגדה והיסטוריה, בדרך, שנה ג' (1934), גל' 45; 'י שיפער, יידיש-פולישע לעגענדעס מיט שפורן פון דער כוזרים-צייט', דער מאמענט, 6.7.1928 (גל' 156); ד' פרוכטמן, 'ראשית היהודים בפולין', טורים ג' (אדר תשל"ו), עמ' 39-43.
 41 'משומרים לבוקר', אלו ואלו, עמ' שג-שנד.
 42 שם.
 43 'החזנים', עיר ומלואה, עמ' 120.

כשעגנון בא לסקור את קורותיה של משפחת הירחמיאלים, שנשתקעה כפולין בדורות הראשונים, הוא מתייחס גם למעבר המשכרי. זאת, תוך תיאור גל הקנאות שטופח בידי הכנסייה הקאתולית ונושאי כליה, בזו הלשון: — 'מארה נשתלחה כפולין והביאה כת של נזירים רעים שהתגזרו למעשים רעים. ראו שישאל עושה חיל ותורתם רוממה והיהודים חשובים בעיני השרים ובעיני כל העם, כהו עיניהם של הרשעים מכעס ולשונם שתתה ארס. עמדו ודרשו דרשות של דופי על ישראל ועל אמונת ישראל, והטילו קנאה ושנאה בין עם הארץ לבין שכניהם היהודים. ויד השרים היתה במעל ראשונה שהטו אוון לכמרים שאמרו להם שבזאת יכופר להם כל עון.'⁴⁴ אחד הגילויים של יחס עויין זה היו עלילות דם וכן שאר עלילות, שפקדו את יהודי פולין במאות ה"ז–י"ח. עגנון אכן מתייחס בכמה וכמה מסיפוריו לעלילות אלו, בלי לפרט בכל מקרה את זמן התרחשותן. אופייני להתעניינותו בחיזיון עגום זה היא הפלגתו לנושא זה בסיפור המאוחר שלו, 'חנותו של מר לובלין'. מצויים ביצירה זו רישומים אישיים בדבריו של 'המספר הגיבור', שעה שהוא מוסר עדותו על הרצאתו של חוקר צעיר בגרמניה, המרצה לרגל משפט בייליס על קורות עלילות הדם כפולין: — 'באותה הרצאה שמעתי דבר שאני ורוב השומעים לא ידעו, שלא היתה שנה ולא היתה עיר כפולין קודם חורבן פולין שלא העלילו על היהודים שהרגו נפש נוצרי כדי לאפות את המצות בדם נוצרי.'⁴⁵

בסיפור אחר משרטט עגנון את הסכימה הטיפוסית של מהלך עלילת הדם ושל הטיפול בנאשמים: — 'שהיו מענים אותם בעינויים קשים ואכזרים עד שנפשם יוצאת או דעתם נטרפת והם נענים ואומרים מה ששמו הכמרים בפיהם שכך וכך עשו ומי ומי מראשי העדה שסייעו אותו. לסוף נידונים כולם כאחד במיתה אחת. לסוף בא התליין ומחתך את כל אחד ואחד לארבע נתחים ומטילים לפני הכלבים, ונמצאים הכלבים שבעים ושונאיהם של ישראל שבעים.'⁴⁶ במסגרת הסכימה הקבועה של מהלך עלילת הדם המתגלית לבסוף כעלילת שווא, מתגוונים בסיפורי עגנון הרקע ואיפיון הדמויות המעורבות. עם זאת, קיימת מתיחות מתמדת בסיפורים כגון אלה בין הסטיריאוטיפ הלגנדארי של נס ההצלה מן העלילה, תוך חישוב זהותו של המעליל הזדוני, לבין המציאות ההיסטורית העגומה, האנטי־לגנדארית מעיקרה.

והרי כמה דוגמאות מן המתרחש בתחום זה, לאור סיפוריו של עגנון. בכרוניקה המשפחתית, 'קורות בתינו', מספר המחבר על מעשה בגווית נערה יהודיה שהוחזקה כנוצריה, אשר כפי

44 'הירחמיאלים', קורות בתינו, עמ' 47.

45 חנותו של מר לובלין, עמ' 92; על עלילות הדם כפולין נגד היהודים במאה ה"ז ועל חלקה הפעיל של הכנסייה הקאתולית בעלילות אלה השווה: ש' דובנוב, דברי ימי עם עולם, תל-אביב (1958). כרך ששי, עמ' 154–155, 165–167; על עלילות הדם כפולין במאה הי"ח, השווה: ר' מאהלר, תולדות היהודים כפולין, מרחביה 1946, עמ' 337–345; א"י בראוור, גליציה ויהודיה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 124–127. חנותו של מר לובלין, עמ' 93–94.

השמועה — 'הרגוה יהודים כדי לאפות בדמה את מצותיהם'. למרות שזהותה של הנערה נתגלתה, הוסיפו לחבוש במאסר את טובי העיר ועינו אותם בעינויים קשים. לא הועילה גם העובדה כי נתברר שהנרצחת, החולה במחלת הנפילה, נאנסה ונרצחה בידי אחד התלמידים הנוצרים (ה'שיל"רים'), כפי הודאת עצמו. אם כי היה ברור לכל שהמדובר הוא בנערה יהודיה, נשארו הכמרים בשלהם: — 'הכמרים כיון שהגידו שהנרצחת נוצרית היא שוב לא חזרו בהם ולא ביטלו את רוע הגזירה עד שדנו השופטים על פיהם והרגו בזדונם כמה נפשות צדיקים מישראל'.⁴⁷

בראש המעונים בעטיה של אותה עלילה, המביעים את נכונותם הנפשית למות על קידוש השם, נמצא זקנו של בעל הכרוניקה, המסביר את צעדו זה: — 'עכשו שידיו של עשו להוטות אחר דמם של ישראל אם יניחו דמם ממני ישפכו דם יהודי אחר. מוטב שיהרגו אותי ואקדש שם שמים ברבים ואל יהרגו אחרים שאין אנו יודעים אם יעמדו ביסורים'.⁴⁸ ברוח הייעוד הנעלה של קידוש השם, מתואר מעמד הוצאתו להורג, שנכחו בו הן גויים וגויות — 'כדי לשמוח במיתתו, והן יהודים — 'כדי לבכות אותו צדיק'. בעל הכרוניקה הזאת, המספר עצמו, מוסיף: — 'היו פניו מאירות ועיניו היו מביטות בהורגיו ולא ניכר בו שום עצבות'.⁴⁹ הוא אף מסיק מסקנה באשר להשפעתו של מעשה זה לאחר מכן: — 'לאחר פטירתו של זקננו ר' אשר שקטה הארץ כמה שנים ולא העלילו שום עלילה של דם. שכיון שראו האומות שאנו שמחים למסור נפשנו על קדושת השם נמצאת אמונתנו מתחזקת והולכת, הניחו את תחבולותיהם ועלילותיהם וניתן קצת מנוחה לישראל'.⁵⁰

התבנית של עלילת דם מבויימת חוזרת על עצמה גם בסוף המאה הי"ח. כך מתוארת על-ידי עגנון התפתחותה, אף היא בהקשר של סיפור, שעיקר עלילתו מתרחשת במאה העשרים: — 'מעשה בעיר אחת מערי פולין... ששנה אחת כמה ימים קודם הפסח נעלמה נערה נוצריה. ביקשוה ולא מצאוה. העבירו הישועים שבמגזר קול בעיר שהיהודים שחטוה, שכן דרך היהודים שכל שנה קודם לחג הפסח שלהם הורגים נפש נוצרי אם נער אם נערה ומוציאים את דמיהם מהם כדי לאפות בו את מצותיהם לחג הפסח, שמצוותן לאפות בדם נוצרי. הוא שסמוך לחג הפסח של היהודים נעלמה הנערה. לא יצא יום עד שבאו עדים והעידו שראו שנטפל יהודי לנערה נוצריה והלך עמה עד לביתה. עוד הם מדברים ובאו אחרים וסיפרו שעברו על אותו הבית ושמעו קול צעקה. ביקשו ליכנס ולא מצאו את הדלת... חתרו חתירה בקיר וראו שאוחז הוא היהודי נערה נוצרית ודוקר את בשרה במחט של רצענין ושני זקנים עומדים ובידיהם בקבוקים ואוספים כל טפה מן הדם היוצא מן הנערה'. היהודי הנאשם זוכה אמנם, לאחר שנמצאה הנערה, כעבור כמה ימים בריאה ושלימה. למרות זאת,

47 קורות בתינו, עמ' 129–132.

48 שם, עמ' 130.

49 שם.

50 שם, עמ' 131.

נאלץ להימלט לדרזדן שבגרמניה ולא האריך בה ימים, 'מרוב העינויים שעינו אותו בבית כלאם.⁵¹

עגנון גם מעלה מקרים של עלילות דם שנתברו בעוד מועד, אם בדרך נס ואם בדרך השתדלות או שיחוד של הכמרים והשרים. באגדה ההיסטורית-אטיולוגית שהיתה רווחת בבוטשאטש, 'במצולות', מספר עגנון לא רק על מעשה ההתעללות ביהודים שהוטבעו בנהר סטריפא בפקודת ה'פריץ', אלא גם על חלקם של אותם קורבנות, לאחר מותם, כסיכול המזימה של עלילת הדם. המספר הבלאדיסטי חושף את מנגנון הביוס של עלילת הדם. משנמצאה גוויתו של ילד יהודי בין המוטבעים, מכריז הכומר בפני צאן מרעיתו: — 'הטרם תראו כי ילד נוצרי הוא אשר שחטו היהודים לאפות מצותיהם בדמו'. הוא אף מציע לבני אמונתו להמתין עד יום הכיפורים, תוך תכנון מדוקדק של ביום עלילת הדם: — 'ושומר הנרות בבית תפילתם אשר מאחינו הוא ישים את הפגר שם והיה כבוא השופטים ולא יאמרו עוד כי תואנה אנו מבקשים מהיהודים'. גם בכך אין הוא מסתפק: 'ואל העם ציוה הכהן לאמר, לא תשימו יד להכות עד יום אמרי אליכם הכו והכיתם.'⁵² ביום הפקודה מתוועדים בני הכפרים כדי להתנפל על היהודים, השרויים בליל כל נדרי בבית הכנסת. במעמד זה מתערבים באורח פלא המתים הטבועים, המוציאים את גווית הילד מארון הקודש שבו הוטמן בודון ופונים עמו במורד ההר אל הנהר. הקהילה כולה ניצלה אפוא מן הסכנה שריחפה מעליה.⁵³

במקרה אחר מסופר אצל עגנון על גורל צאצא של קרבנות עלילת הדם, ר' נח מוכר היין, אשר הוריו נספו בזמן ינקותו, שכן אמו מתה בזמן הוצאתו להורג של אביו: — 'שסחבה שלוחיו של ההגמון לשוק כדי להסתכל באבא כשנתחו התליין לארבעה נתחים. קשרה אותי אמי ללבה והלכה. לא נתגברה אמה על צערה ומתה ואני יונק ומוצץ ובוכה.'⁵⁴ ושוב מעשה במציאת הרוג נוצרי, מאהבה של האדונית הפולנית, שנרצח בידי בעלה הקנאי. עם גילוי גוויתו מחליטים הגויים מיד: — 'אין זאת כי אם יד היהודים היתה בו לקבל את דמו לאפות בו את מצותיהם.'⁵⁵ היהודי, ידידה של אותה אדונית, שהיה עד ראייה לרצח, נוסע לאמשטרדם וכותב לחשמן החסיד גנגלי ברזמא מכתב, ובו תיאור הדברים כהוויתם. על-ידי כך עלה בידו להציל עדה שלימה מעלילת שקר, בסיועו של 'שר וגדול מגדולי המלכות.'⁵⁶

51 חנותו של מר לובלין, עמ' 93-94.

52 'במצולות', אלו ואלו, עמ' שסז.

53 שם, עמ' שסח.

54 'בית המדרש החדש', עיר ומלוואה, עמ' 48.

55 קורות בחינו, עמ' 138.

56 שם, עמ' 138; על החשמן גנגלי, לאחר מכן האפיפיור קלמנס ה-14, שהוקיע את גילויי עלילות הדם

בפולין במאה הי"ח, עיי' מאהלר, תולדות היהודים בפולין, עמ' 343-344.

במקרה אחר, נערה נכריה שניצלה מידי ההמון המוסת על-ידי אישה יהודיה מנכבדי הקהילה, מועברת ללא דיחוי לאם המנזר שבעיר. זאת כיוון שכומר הווידוי ואיש עצתה של אשת השר מסית את ההמון. היהודים מהרהרים: — 'למחר יכולים הגויים לומר נעלמה נערה נוצרית, היהודים הביאו אותה בדת היהודים או שיכולים הם לומר שחטפו היהודים נערה נוצרית כדי לאפות בדמיה את מצותיהם לפסח.⁵⁷

בכלל הסיפורים על עלילות דם בכתבי עגנון מצוי גם מקרה, שבו עלילת הדם מופרכת לא רק בדרך נס או בדרך של בירור משפטי וזהירותם המוקדמת של היהודים, אלא גם על דרך ההסברה המשכנעת, הנושאת אף פירות למעשה. הדברים אמורים ברב העיר, ר' אליעזר רוקח, היוצא ביחד עם נכבדי הקהילה אל המלך של פולין כדי לבטל את רוע הגזירה של עלילת דם. הרב, שנתקבל על-ידי המלך לאחר שהמתין בפרוזדור כשלוש שעות, נשאל על ידו: — 'אמור לי משתמשים אתם בדם נוצרים למצות שאתם אוכלים בפסח?' הרב, בתשובתו, נשבע לו למלך בלהט, 'שעלילת שקר היא שברו שונאינו עלינו, המלך משתכנע במהלך השיחה מתשובתו של הרב, והכל מסתיים בכי טוב: — 'למחר הוציא המלך כרוז בכל המדינה שאותה העלילה עלילת רשע היא שרשעים אוהבי רשע ברו אותה ברשעת לבם.⁵⁸

לעתים, השיטה הרווחת לבטל עלילות למיניהן המאיימות על הקהילה כולה היא לאו דוקא על דרך השכנוע ההסברתי אלא על ידי משלוח דורונות ומתנות למלך או לשרים. כגון יהודי אותה קהילה שהרויה בצרה, אשר 'שמעו שבעיר בוטשאטש יושבת שרית אחת שכל גדולי השרים מצויים אצלה. אספו פרנסי הקהלה כך וכך כיסים של דינרי זהב ושיגרו בידי איש עתי דורון לאותה שרית כדי לקנות את לבה לדכר טובות על הקהלה לפני השרים לבטל את עלילת השקר.⁵⁹

עגנון מגולל גם פרשיות של עלילות שוא כלפי היהודים בפולין, על רקע של חילול הקודש של תשמישי הפולחן הנוצרי. כך מסופר בידי אחד מצאצאיו של ר' גבריאל הקדוש. כיצד הואשם בידי ההמון שאליו נקלע באורח מקרה, שגרם בכשפיו לזקנה נוצרית שהיא תחלל את לחם הקודש של הנוצרים. ר' גבריאל הוכה קשות ונחבש בבית הכלא, 'וכל ג'וליי ישראל שבמדינה והאלופים והמנהיגים פרנסי הוועדים מלבד העשירים והנגידים השתדלו להצילו מידי מעליליו. 'שנתיים וחצי היה חבוש בבית האסורים, 'ובכל יום ויום בא כומר אחד ודיבר עמו על אמונתם וסיפר לו כל הטובות שמוכנות להם בעולם הזה לעובדיה. ובכל יום ויום היו שמשי בית דינם באים אחר הכומר והיו מענים את ר' גבריאל בעינויים נוראים וקשים, והוא עמד בכולם ולא ניכר בו שום שינוי בפניו שהיו מאירים והולכים מיום יותר ויותר

57 עיין: 'הגבאים', עיר ומלוואה, עמ' 147.

58 ש"י עגנון, 'שכרה של אמת', תכריך של סיפורים, ירושלים ותל-אביב תשמ"ה, עמ' 127-128.

59 'השוק', עיר ומלוואה, עמ' 269-270.

כמי שניתוספה לו שמחה על שמחה.⁶⁰ התליינים, שהוציאו את גזר הדין, נלאו מלענותו בעינוייהם, והיהודי עמד במבחן. הכמרים פירשו את התנהגותו, למרות פיתוייהם שיתנצרו, כמעשה כשפים. העירוניים, שנאספו לחזות בהוצאת גזר דינו, פקפקו באשמתו ובני הכפרים לא האמינו בה כלל, שכן ר' גבריאלי היה מוחזק בעיניהם כאיש ישר. בפרוטרוט אפי מתואר המעמד של הוצאת גזר הדין. גופו של הנידון נותח לארבעה נתחים, שפוזרו לעוף השמים. רק אחד מהם הובא לקבר ישראל.⁶¹

בנימה מעודדת יותר, ואף בשמץ של בדיחות הדעת, מסתיימת העלילה שהוטחה כלפי יהודי החשוד בגניבת תשמישי קדושה בכנסיה הנוצרית, בסיפור הכלול אף הוא בסידרת 'פולין'. בתחילה, זעם המאמינים כלפי היהודי ובני הקהילה הוא רב. 'ויכער כאש אפם כי נבלה עשה יהודי בנוצרים וגם שבר ארגו הצדקה וגם כלי הקודש גנב בכסף ובנחושות. ועל משיחם העטה חרפה. ויבקשו לשלוח יד בכל היהודים אשר בעיר.'⁶² אך חיש מהר מתברר, לאחר חקירה ודרישה נמרצת, כי המשרת הנוצרי של בית יראתם הוא הגנב. הפרשה מסתיימת בכי טוב: — 'ובהיות הבוקר ואנשים מישראל קמו לעבודת הבורא וידעו כי ישועות נעשו בארץ ובחסידי ה' ניצלו מעלילת שקר. ויתפללו בשמחה רבה. לא עוד, אלא שמתקיימת התפיסות עם הגויים המעלילים, כשהם שותים עמהם בצוותא: — 'וישתו וישכרו מטוב לב, עד כי נבקעה הארץ לקולם, מוסיף המספר ברוח מפוייסת, לאחר שיהודי העירה נשמו לרווחה.⁶³

ד. גילויי התנכלות אלימה ליהודי פולין

על פני כתביו של עגנון פזורים סיפורים ותיאורי אפיזודות על פגיעה גופנית אלימה ביהודים, הן כציבור והן כפרטים. האיום על שלומם אינו מצטמצם בעלילות שוא בלבד. אחת הפורעניות שפקדו את יהודי פולין, ובכלל זה את קהילת בוטשאטש, במאות הי"ז והי"ח היו התפרעויות התלמידים של בתי הספר לכמרים, המכונים 'שיל"ר געלויף'.⁶⁴ אנו קוראים אצל עגנון על המנהג 'לרצות כרצי כסף את רבם של השיל"רים, שאם לאו באים הם לבית החיים ומשחיתים את המצבות. כיוצא בו הם עצמם. אם אין ממלאים גרונם במי דבש חרבם פתוחה לטבח.'⁶⁵ בית הכנסת הגדול בבוטשאטש משמש לא רק מקום תפילה. הוא בנוי במתכונת של מבצר ומחסה בפני צר ואויב, ובכלל זה בפני התלמידים הללו — 'שלא

60 'האיש לכוש הכדים', שם, עמ' 110.

61 שם, עמ' 111.

62 'נפלאות שמש בית המדרש', אלו ואלו, עמ' שעז.

63 שם, עמ' שעח.

64 עיין על כך: דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך ששי, עמ' 163–164.

65 'ר' משה מבקש', קורות בחינו, עמ' 161–162.

אחת בלבד עמדו עלינו לכלותנו ההידמקים מזה והשילריים היינו תלמידי הכמרים מזה, ובין אלו לאלו עירוניים עם כפריים.⁶⁶ מסופר בר' יצחק, מראשוני החזנים של בוטשאטש, שלא החסיר במשך למעלה מעשרים שנה אפילו יום אחד בבית הכנסת, ואפילו בימי הבלבול ושיל"ר געלוי"ף.⁶⁷ ושוב מופיעה פרשת ההתפרעות של התלמידים הפולנים, המכונה ביידיש 'שיל"ר געלוי"ף', במעשה הלוויתו רבת-המשתתפים של ר' משה אהרן מוכר הרבש: — 'כשחזרו מן ההלוויה היה שיל"ר געלוי"ף, ברחו כל המלוים זה לכאן וזה לכאן ולא יצאו ממחבואיהם עד לבוקר ולא עשו מנין בבית הנפטר.⁶⁸ עגנון נזקק לאירועי השיל"ר גיליי"ף גם בשעה שהוא מביא עדויות על גורל כתביו של ר' אברהם הכהן מרפפורט, מגאוני לכוב הראשוניים. מסופר כאן, בין השאר, על 'השטודנטים הפולנים בלכוב שהתנפלו על העיר כדרכם הרעה לבח בז ולשלול שלל. שדדו וחמסו וגזלו בתוך השאר את כתביו של אותו גאון.⁶⁹

מעשי רצח ואלמות מאיימים על היהודים בכל אתר ואתר, גם ברשות היחיד. כך למשל, ידם של בני האצילים הפולנים משיגה את דודו של בעל הכרוניקה המשפחתית 'קורות בתינו', השוהה באיטליה ולומד שם רפואה ביחד עם בניהם של שרי פולין. היהודי מצטיין לעומתם בשקידתו היתרה על הלימודים ואף מצליח בהם. על כך חרה אפם של בני השרים הללו והם מתגכלים לו בחרבותיהם, לאחר לילה של הוללות ושכרות. מאחר שהוא מסרב להתגונן בפניהם בכלי זין, הם מכים אותו בידיהם — 'עד שקיפחו ריאתו וחלה ומת.⁷⁰

ושוב מעשה בצעיר מישראל, יוצא דופן ופורץ גדר, היוצא לתרבות רעה, מתחבר עם בני הפריצים ומפסיד במשחק הקלפים בחברתם. 'הוציא הנושה צלבו ואמר לאריה: "אם אתה מנשק את הצלב אנו פוטרם אותך לשלום ואם לאו חלוץ בגדיך ותן אותם בחוב". נתמלא לבו של אריה עברה ורקק לפניו. בני החבורה מתנקמים בו בבחור היהודי, מכים אותו מכות רצח ואף רוצחים אותו לבסוף. למחרת הביאו אותו לקבר ישראל, 'ועדיין לא נתקררה חמתם של הגויים ועשו לווייה כנגדו בכלבו שהמיתו אותו והשליכו נבלתו על קברו של אריה.⁷¹ מקרי רצח והתנכלות אלימה הם במיוחד מנת חלקם של היהודים, הנודדים בודדים על פני הכפרים ומוצאים את פרנסתם מן האכרים. לכאורה, מציג עגנון בפנינו את הדגם הטיפוסי של הביטחון העצמי בדמותו של ר' יודיל חסיד, גיבורו של הספר 'הכנסת כלה', המשקף את המציאות של המחצית הראשונה של המאה הי"ט במרחב גאליציה. הוא עובר בעגלה בין יערות 'ופסחו על כפרי הגויים הוטניק וקוזמיר, וכן על כפר גיה סמולנסק'. תוך כדי מסעו

66 'בית הכנסת הגדול', עיר ומלוואה, עמ' 18.

67 'החזנים', שם, עמ' 70.

68 'הגבאים', שם, עמ' 141-142.

69 ש"י עגנון, ספר סופר וטיפור, ירושלים ותל-אביב תשל"ח, עמ' שד.

70 קורות בתינו, עמ' 110.

71 שם, עמ' 125.

במסלול זה יצאו גויים קטנים והתחילו מרגמים אותם באבנים. אמר לו נטע לרבי יודיל, רבי יודיל, הכנס את ראשך לתוך העגלה שלא יסקלוך. אמר לו רבי יודיל, איני מתיירא מהם, שכבר התפללתי תפילת הדרך.⁷²

באותו ספר 'הכנסת כלה', בסמוך לתגובה מאוששת זו כביכול, נשמעים גם סיפורים על קיומה של מציאות אחרת, עגומה יותר. בסיפור המסגרת של פלטיאל המחוג על אביו יחיאל המחוג נחשפת מציאות אחרת, שהיתה קיימת בדור הקודם. אמנם, לכאורה היה חי בשלוחה בין האכרים; — 'אנשי הכפר היו מחכבין את אבא ועל כל צרה שלא תבוא היו באים ליטול עצה מפיו. שתה הכומר ומכר כלי השרת, פדאם אבי והחזירם. סרח ראש הכפר ונתחייב בנפשו, נתן לו אבי עצה לפטור עצמו מן הדין. אף הוא היה להם פרקליט בפני הפרץ.⁷³ אף-על-פי-כן מצאוהו הרוג באחד הכפרים, אגב מסעיו בענייני פרקמטיה. אף פרץ שותפו נרצח בידי אכר: — 'מעשה באכר אחד שקרא לו לפרץ למכור לו דבר. ירד עמו למרתף לראות את הדבש ושפך עליו יורה של זפת רותחת. לימים מצאו את גופתו ולא ניכר מראהו. הביאוהו לקבר ישראל וקברו אותו אצל אבא בין שאר כל ההרוגים שנהרגו על קידוש השם.⁷⁴

קרוב לוודאי, שעגנון מתכוון לעתים בכינוי 'אכרים' לא רק לאכרים פולנים אלא גם לרותנים, המאכלסים את כפרי גאליציה, ואין זהותם ניתנת לאבחנה ודאית. מכל מקום, באפיוודה הבאה קיימת אבחנה מעמדית ברורה בין בעל הכפר, בין 'שרים קטנים' ובין 'עם הארץ'. מעשה בנפתלי, מוכר יין, שהגיע אל הכפר בקרון מלא חביות יין. 'היו לו לבעל הכפר שרים קטנים שהיו סמוכים על שולחנו'. הללו פתחו את כל החביות, שתו ונשתכרו. 'כיון שפג יינם התחילו מתייראים שמא יעניש אותם בעל הכפר, שהוא ערב למלכות שלא יפגעו בסוחרים שעוברים בגבול נחלתו ועוד, שאין כבודו של שר גדול שכמותו שעושים דבר במקומו אלא אם כן הוא מצוה'. החליטו אפוא 'השרים הקטנים' הללו שהשתכרו להרוג את הסוחר, כדי לטשטש את מעשיהם. האכרים של הכפר, שהיו חוששים שיאשימו אותם ברצח, קברו את הנרצח בסתר ליד קברים אחרים של יהודים. המספר מצדו מוסיף את ההסבר הכולל: — 'שכן דרך השרים, או שמעלילים על היהודים או שמעלילים על עם הארץ.⁷⁵

עם זאת מזכרים גם מקרים, בהם 'השר הגדול' הוא שנוקם את דמו השפוך של היהודי. כגון אותו מעשה ביהודי, בעל בית מלווה ברבית לבני הכפרים, היוצא רכוב על סוסו ופנקס החובות בידיו. בדרך פגש באכרים המתנכלים לו. הוא עמד בפני הנסיון — לרדת למעיין, שם אורבים לו הרוצחים, על מנת ליטול ידיו לפני האכילה, או לוותר על האכילה. מאחר

72 ש"י עגנון, הכנסת כלה, ירושלים ותל-אביב תש"ך, עמ' יב.

73 שם, עמ' טז.

74 שם, עמ' יז.

75 'המשל והנמשל', עיר ומלוואה, עמ' 409.

שתקפהו הרעב, הסתכן למען קיום המצוה של נטילת ידים לפני הסעודה, ואכן מצא שם את מותו מידי המרצחים. פרטי הרצח ושמות הרוצחים התגלו לבסוף מפי הנרצח, שהופיע בחלומו של רב העיירה. הרב מסר את הפרטים הללו לאלמנה – ואילו השר מצידו ערך חקירה על מנת לתפוס את הרוצח. הצדק מתבצע על-ידי פעולה משולבת: – 'כשבאה השמועה למבצר ציוה שר בית המבצר להעמיד את ההרוג באמצע השוק.' אשת ההרוג התייצבה בפני שר המבצר ומסרה לו את הפרטים על זהות הרוצחים. הם אכן נתפסו והודו באשמה. 'עשה בהם השר שפטים והרגם.'⁷⁶

ה. גזירות ת"ח ורישומן בחיי היהודים

החוויה הטראומאטית של גזירות ת"ח ('גזירות חמי"ל') כמאה הי"ז והשלכותיהן על חיי הציבור היהודי ועל התחום ההווי המשפחתי, מטביעות את חותמן על כמה מיצירותיו של עגנון, אם כרקע כללי למסופר על ידו ואם כחלק מן הביוגרפיה והגניאלוגיה של דמויותיו. בעיקר ניכר רישומם של המאורעות הללו בכרוניקה המשפחתית שחיבר באחרית ימיו, 'קורות בתינו'. הדובר של כרוניקה זו מדווח, על דרך הסקירה הכללית, – 'שמחמת גזירת שנת ת"ח חרבה ארץ פולין ונתבלעו כל בתי נאותיו של יעקב ונחרבו שבע מאות וארבעים וארבע קהלות, שהיו בהן למעלה מששים רבוא מישראל, קדושים וטהורים חסידים וחסידות נשים והינקות בחורים ובתולות, והנשארים בחיים מעט מהרבה נמכרו לעבדים ולשפחות או נתפזרו לכל הארצות ועדיין לא חזרה החרב לנדנה, שכמו שמונה שנים אחר גזירת ת"ח בהשתערוות מלך הצפון על מלך פולין [פלישת השבדים] באה צרה על צרה.'⁷⁷ גזירות אלה נשתקפו והשאירו את רישומן העגום גם במשפחתו של בעל הכרוניקה הזאת: – 'לבסוף לא נשתייר ממנה אלא אשה אחת ובתה, זקנתנו הצדקת יוכבד אשת ר' שמואל מרומי ובתם יחידתם תמר... והנה בחמלת ה' עלינו הותיר לנו שריד, הלא הוא זקננו ר' יוסף.'⁷⁸

בעל הכרוניקה מגולל את גורלו של זקנו, ר' שמואל, שנהרג בימי גזירות ת"ח, שבניו ובנותיו נמכרו אז לעבדים ולשפחות. 'מהם פדו אותם הקהלות שבארצות התוגר ונתערכו כאחינו הספרדים, ומהם אבדו ואינם.'⁷⁹ הזקן, ר' שמואל עצמו, עומד בפני הפורעים עמידה גאה, כתיאורו של המספר: – 'וכיון שבאו הריקים עמד זקננו מלוא קומתו והביט בפניהם בגבורה. נפל פחדו עליהם, שהיה בעל קומה ובעל צורה ועמידתו כעמידת האדונים. גם

76 'על מצוה אחת', שם, עמ' 204–205.

77 קורות בתינו, עמ' 88.

78 שם, עמ' 98.

79 שם, עמ' 95.

בגדיו אשר לבש נהגו עליו מכבודם.⁸⁰ בחבורת הפורעים נמצא גם עבד, אשר לפניו היה מטפל בסוסו של הזקן. עתה, הוא שמסית את חבריו: — 'אחים, מה אתם חשים, הלא הוא יהודי הוא ככל היהודים. עמדו הפוחזים משתוממים, שמימיהם לא ראו יהודי בעל צורה שכזה'. הם תוקפים את היהודי באכזריות. לאחר מכן בא המעמד של קידוש השם: — 'קידש את מחשבותיו לשם אלקים חיים ותלה עיניו כלפי מעלה וקרא בכח ובגבורה שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד'. רוצחיו היו סבורים, שהוא משיבוע בכשפיו את השמים. 'מיהרו ונעצו בו את חרבותיהם עד שלא יגיעו דבריו לשמים. נפל אותו צדיק לארץ כשהוא מפרפר בדמו.⁸¹

מעמד זה, של קידוש השם בימי גזירות ת"ח, כבר גילם עגנון שנים קודם לכן באספקלריה אגדית בסיפורו 'על השחיטה'. שם הוא מביאו כמתכונת אלמונית, ללא ציון שמותיהן של הדמויות ושם העיירה שנחרבה בידי הפורעים. בסיפור זה מציינת האלמנה את בניה ואומרת להם: — 'כשיבואו הארורים ויכופו אתכם לעבור על מצוות התורה, כל אחד ואחד מכם יטול סכיניו וישחוט את עצמו על קדושת השם, ולא יעבור חס ושלוש על מצוה אחת ממצוות התורה. אף היא נטלה סכין ועמדה על גביהם, שמא יבחרו חיים של בושע וכלימה ויכפרו חס ושלוש באלקי ישראל מיד תהרוג אותם. 'לאמיתו של דבר מבחן זה לא מתרחש, מכיון שהאלמנה ובניה ניצלו בדרך נס מן הסכנה, תוך הולכת שולל של הפורעים.⁸²

עגנון מוסיף לספר, ברוח הכרוניקה המשפחתית, על גורל אשתו של זקנו ר' שמואל, בתו וחתנה ר' עזריאל יעקב, שנפדו מן השבי, שרדו לאחר הגזירות וחזרו לפולין. הוא מתאר את פרשת השיבה למקומות החורבן: — 'חזרו על כל המקומות שהיו להם שם קרובים וקרובות ובתים מלאים כל טוב ולא מצאו נפש חיה ולא כלום. האנשים והנשים והטף או שנהרגו או שברחו או שנשבו בידי הקדרים ובתים שהיו מלאים תורה — גויים היו מכרכרים שם.⁸³ לבסוף הגיעו לעיר זלוביץ, הסמוכה לבוטשאטש. מסתבר, כי בינתיים השתלטה אם המנזר (אדונתן של הכומריות) על בתי היהודים הריקים שבעיר. עתה השכירה דירה לאשה היהודיה החזרת. זו פתחה שם חנות של בגדים וחיה בשלוש, 'שכבר נתייעו ידיהם של הרוצחים מן הרציחות ונחו היהודים קצת מאויביהם.⁸⁴

מקרה אחר של ניצולים ששרדו לאחר הגזירות מתואר בסיפור 'המשל והנמשל'. מסופר כאן על אודות תינוקת אחת, ש'הצילה את עצמה מן המיתה שהחביאה את עצמה ביערות ונתפרנסה מעשבים ככבשה תמימה וקרובה היתה לשכוח לשון בני אדם. מצאוה שרידי חרב שיצאו ממחבואיהם אחר שרפתה קצת הגזירה. לקחיה עמהם והתחילו תועים מעיר לעיר

80 שם, עמ' 96.

81 שם.

82 'על השחיטה', אלו ואלו, עמ' שעב—שעג.

83 קורות בתינו, עמ' 98.

84 שם, עמ' 99.

ומקהלה לקהלה. מהם שביקשו לחזור לעירם ולא מצאוה, שרוב הקהלות נתלשו ממקומן ולא היו ניכרות מחמת החורבן, מהם הואיל והרגילו עצמם בדרכים לא מצאו מנוחה לכך רגלם בשום מקום. דרך הילוכם הגיעו לבוטשאטש.⁸⁵

מקום מיוחד מקדיש עגנון לגורלה של בוטשאטש, עיר מולדתו, בזמן גזירות ת"ח ובעיקר לאחריהן. הוא מביא במקביל שתי גירסאות היסטוריות. לפי אחת מהן, לא פגעה בבוטשאטש פורענות של חמילניצקי. היא עמדה בפני חילותיו, הניסה אותם ואף שימשה מקום מפלט לפליטי שאר הקהילות שנחרבו. לפי השנייה, חורבנה האמיתי נתרשח לאחר מכן בשל התקפות התורכים, ששרפו את העיר כמלחמותיהם עם הפולנים. עגנון מצדו מוסיף: — 'זמפני שצרת עשו תדירה וצרת ישמעאל צרה חולפת תלו חורבן בוטשאטש במעשה חמיל'.⁸⁶

עגנון אוחז גם בגירסה הראשונה ומתאר את תהליך שיקומם של היהודים, החוזרים לבוטשאטש לאחר חורבן הישוב היהודי בימי גזירות ת"ח. תהליך זה כרוך בבעיות חדשות ביחסם לשכניהם הנוצרים: — 'חזרה מקצח משרידי חרבו של חמיל למקומותיהם ולעריהם. באו שארית אנשי ביטשאטש לביטשאטש. מצאו את העיר חרבה ושוממה ובתיהם מקצת חרבים ומקצתם תפוסים בידי גויים, ובתי כנסיות ובתי מדרשות נתלשו ונחרשו ולא ניכר מקומם היכן היה. קשה מכולם בית הכנסת הגדול ששינו לשם בית יראה שלהם'.⁸⁷

מסתבר, כי יהודי בוטשאטש התאוששו לאחר חורבן העיר, שחרבה בין בעטין של גזירות ת"ח ובין לאחר החורבן, מידי התורכים. העיר בכללותה 'החליפה כח... ואף היהודים שבה חזרו קמעה קמעה למעמדם. עמדו ובנו להם בתים ובראשם את בית הכנסת הגדול'.⁸⁸ בהזדמנות אחרת אנו מוצאים בכתבי עגנון תיאור של מעשי רבי אבלי הגדול, שהשאר אחריו צאצאים בבוטשאטש עד המאה הי"ט. שומעים אנו על זכויותיו המרובות בשיקומה של העיר לאחר גזירות ת"ח, לאחר שהחזמן לשם כך על-ידי אלוף בוטשאטש: — 'ועלתה בידו של רבי אבלי לבנות את הריסותיה ולהחזיר אותה לקדמותה. ולא עוד אלא שעלתה על כל מה שהיתה תחילה בימי שלותה, שבימי שלותה מצומצמת היתה בין טירת השר ובין הסטריפא, ומשבא רבי אבלי הגדיל את מעשיה והרחיב את גבולה והתחילו באים כל שהיו בה בראשונה שנחרבו מחרבו של חמיל'.⁸⁹

85 'המשל והנמשל', עיר ומלוואה, עמ' 397.

86 'חילוף צרה בצרה', שם, עמ' 16; השוה גם גירסתו בדבר התנהגותם של הפולנים בבוטשאטש בימי ת"ח: — 'שכשעלו גורדי חמיל על בוטשאטש לא הניחו להם בעלי בוטשאטש לבוא לעיר. ואמרו להם תנו לנו כופר נפשכם את היהודים ולא נעשה כל מאומה. גרשו אותם בעלי בוטשאטש בחרפה ובכח ולא נתנו להם אפילו נפש אחת מישראל'. ('הירחמיאלים', קורות בתינו, עמ' 44).

87 'לתורה ולתפילה', עיר ומלוואה, עמ' 14.

88 'חילוף צרה בצרה', שם, עמ' 17.

89 'הנסתרות והנגלות', הכנסת כלה, עמ' קג.

החזיון של שיקום יהודי העיר החוזרים, המתואר ב'הכנסת כלה' ברוח מאוששת, מצטייר באור קודר יותר בסיפורו המאוחר יותר של עגנון, 'המשל והנמשל' שנכתב לאחר ימי השואה של ימינו. מתוך סיפורו של אחד הניצולים, החוזרים לבוטשאטש לאחר גזירות ת"ח, אנו שומעים על יחס שכניהם אליהם. משחוזרים היהודים מבית הקברות, כשהם מתאבלים ומקיימים יום צום לזכר חללי הגזירות הללו, מתגרים בהם העירוניים: — 'שהיו עומדים לפני בתינו הגזולים ולועגים לנו ואומרים בלשון של רחמנות, אם רעבים אתם מן הצום, הרי כאן בשר חזיר, אם צמאים אתם הרי כאן דם חם. בואו והיטיבו את לבכם שכנינו הטובים.' כעבור כמה שנים, כשחזרו ביום צום זה מבית הקברות, הרגישו בשינוי יחס מצד השכנים הנוצרים: — 'רבים מהם הוציאו מים לרחוץ את ידינו בחזירתנו מבית הקברות. רחצנו את ידינו במים שלהם, וכשבאנו לעיר חזר ורחץ כל אחד את ידיו.⁹⁰ הסברי היהודים ליחסם זה של השכנים, שחל בו לכאורה שינוי לטובה, נבדלים זה מזה, בין תקווה ליאוש: — 'יש שאמרו העולם משתנה לטובה, ויש שאמרו עיף עשו מן הרציחות, לכך הגיח את ידו ממנו, ויש שאמרו דלנו מאוד ואין אנו כדאים בעיני עשו לטרוח עלינו להכתונו.'⁹¹

זכר מאורעות ת"ח נתקיים כידוע בקרב יהדות פולין אף בדורות הבאים וצויין על-ידי צום ומספד. רישומה של מודעות היסטורית זו מוצאת את ביטויה גם בכתבי עגנון. כך למשל הוא מוסר בספרו 'הכנסת כלה', בדרך אגב, שגם בדורות הבאים היו מספרים בהרוגי שנת ת"ח — 'ובגאונים שבאותו הדור, באותם שנהרגו במיתות משונות ובאותם שנמלטו וכרחו מחמת המציק. ובעשרה בטבת שכטלים בו מן הלימוד מטורח התענית היו יושבים צפופים וקוראים בספר צוק העתים.'⁹² רבה של בוטשאטש עדיין מספיד בבית הכנסת את הרוגי ת"ח ות"ט, כעבור כמה דורות: — 'אחר כך הזכיר רבינו שמות הערים והכפרים שנחרבו. לא היתה עיר ולא כפר קטן שלא זכר, ולא היתה קהלה שלא סיפר רבינו כמה יהודים נהרגו שם.'⁹³ הד מסויים של אותו עידן טראגי בחיי יהדות פולין מצוי גם בתיאור התנהגותו של רבי יודיל, במסעיו במחצית הראשונה של המאה הי"ט: 'שהיה מבשם את האויר במליץ קדישין בשביל אותן נשמות שהן תלויות באילנות או צפות על פני המים... ומחמת כל אותן הצרות והמצוקות ומלחמות הביזות כל הארץ מלאה אוצרות, שהיו העשירים טומנים את כספם וזהבם כאדמה שלא ישלוט בהם האויב.'⁹⁴

זכר מאורעות ת"ח עדיין מוסיף להתקיים בתודעתם של צעירים יהודים בגאליציה, ואף מעניק להם השראה להתנהגותם בהווה. בסיפורו של עגנון 'בנערינו ובזקנינו', על נימתו האירונית והסאטירית, מצויה האפיזודה של ביקור צעירי בוטשאטש שנחלצו לעזרת יהודי

90 עיין: 'המשל והנמשל', עיר ומלואה, עמ' 419.

91 שם.

92 'מחמת המציק', הכנסת כלה, עמ' קלה.

93 'המשל והנמשל', עיר ומלואה, עמ' 421-422.

94 הכנסת כלה, עמ' רעב.

העיירה הסמוכה פיטשיריץ, היא מונסטרישץ, אשר להערכתם מאיימת עליה סכנת הפרעות. בשעת ביקורם הבהול בעיירה זו הגיעו גם לגבעת ההרוגים, 'זו גבעת ההרוגים שקבורים בה מאתים מישראל שנהרגו על קידוש השם כשעלה חמ"ל על העיר וימסרום הפולנים בידיו לאחר שנשבעו להם שהמות בלבד יפריד ביניהם.' תוך כדי סיור במקום זה נצנצה בלבם מחשבה, — 'שאם יהיו פרעות בעיר נתיק את האויב לכאן, שכאן אצל גבעה זו יתעוררו ישראל שבפיטשיריץ ויזכרו שאין להם להישען אלא על עצמם בלבד ולא יתנו עוד את גוּם למכים.'⁹⁵

בשולי התיאורים התחרים ונשנים של חורבן גזירות ת"ח, שהשאירו את רישומם הקודר בחיי החברה היהודית בפולין ברשות הרבים וברשות היחיד כאחד משתורים כמה הרהורים ותהיות בנוסח תוכחתי, על הסיבות למתרחש. הדובר של הכרוניקה המשפחתית, 'משה מבקש', תוהה על הגורמים לרציחות של היהודים ומגיע גם לידי הטחת דברים כלפי פנים: — 'בגלל אבותיו ואבות אבותיו של אותו הדור שנהגו לפרקים בגויי הארץ שלא ביושר עמדו עלינו הגויים והרגו בנו הרג רב ועדיין לא חזרה החרב לתערה.' יחד עם זאת, הוא מסביר את הדינאמיקה של המרידה ואח השלכותיה כלפי היהודים במיוחד: — 'ומדרך העבדים שאם רואים עצמם חפשים מאדוניהם הרי הם מעיזים פנים, כל שכן בפני יהודי, שקלים אנו בעיני הגויים.'⁹⁶

ו. מלכי פולין ויחסם ליהודים

מלכי פולין, ביחסם ליהודים, מתוארים בכתיבי עגנון לא רק כממד האגדי הקדום של המלכים לשק, פיאסט וקאזימיר הגדול. בכתיביו מצויות גם שמועות ומסורות בעלות גרעין היסטורי מסויים על המלכים במאות הי"ז והי"ח. בין מלכי פולין שצויינו בכתיבי עגנון לטובה, בולטת דמותו של יאן סובייסקי. הוא מספר על הקשר האישי הישיר, שהיה קיים בינו לבין הרב הטפסר של ז'ולקבה, ר' יצחק, שהיה מקפיד לקיים את מצוות הכנסת אורחים. אף סובייסקי היה מאוכלי שולחנו, ומפיו של מארחו נודע לו כי עתיד הוא למלוך במדינת פולין. זאת ידע ר' יצחק, מכיון ש'אליהו זכור לטוב שנודמן לביתו בדמות עובר אורח עני הגיד לו.'⁹⁷

דמותו של המלך סובייסקי היתה זכורה לטוב כבוטשאטש, שכן בא לעזרת העיר והבריח ממנה את התורכים, בלשונו של עגנון: — 'זכור סובייסקי מלך פולין לטוב ועמו כל גבורי

95 'בנערינו ובקנינינו, על כפות המנעול, עמ' רפא.

96 'ר' משה מבקש', קורות בתינו, עמ' 153.

97 עיין: 'רבותינו הראשונים שבביטשאטש', עיר ומלוואה, עמ' 303; השוהה גם: S. Grzybowski, 'John Sobieski and the Jews', *International Conference on the History and Culture of Polish Jews — Abstracts*, Jerusalem 1988, p. 46

החיל שבאו לעזרת בוטשאטש ומלטו את העיר בגבורתם והשיבו את התורכים אחר. אחד מהם לא נותר.⁹⁸ כן הוא מזכיר את חלקו של ר' שאול, שהשתתף באורח פעיל בהגנת רחוב היהודים באותם קרבות שניהל סובייסקי ואף נפצע במאבקו עם תורכי.⁹⁹ זיכרו של המלך סובייסקי נתקיים בעיר גם בדורות הבאים, בקרב הנוצרים והיהודים כאחד על-ידי הבאר, אשר לפי המסורת שמה ממימיה בשוכו כמנצח מן הקרב נגד התורכים. אותה באר מאזכרת על-ידי עגנון גם מכיון שהיו שואבים ממנה 'מים שלנו' למצות של פסח.¹⁰⁰ באר זו משמשת גם כזיכרון נעורים לאורת החוזר לעירו ברומאן 'אורח נטה ללון'. מצבה ממחיש לו את העולם, שאבד לו לאחר חורבן מלחמת העולם הראשונה: — 'מעלותיה שכורות והטבלא שקבעו לשמו רצועה ואותיות של שמו שהיו עשויות זהב מטושטשות ועשבים אדומים כדם עולים מהן, כאילו שפשף בהם מלאך המות את סכינו... והיא נובעת מים ושופכתם לרחוב, כדרך ששופכים המים בשכונת המת.'¹⁰¹

עגנון מייחד גם את הדיבור על המלך אוגוסט השלישי מסקסוניה, המכונה על ידו 'מלך ממלכי ששוניא', שמלך בפולין בשנים 1697–1733. מלך זה גזר על היהודים את הגזירה לחבוש שטריימיל.¹⁰² הוא נבחר לכהונה זו לאחר חילוקי דעות נוקבים בין אצילי פולין. בין מברכיו לרגל בחירתו היתה גם משלחת נכבדה של רבני ופרנסי ישראל, לבושי פאר, שהגישו לו מתנה יקרת ערך. בשעת פגישה זו המלך התקנא בגדולתם, — 'כי אלופי ישראל מנהיגי המדינה תואר להם כתואר פני המלך ואולם הוא המלך אמנם איש זרוע אשר כח בו לא תואר לו. כי התאווה והקנאה והשנאה וחמדת בשרים וגזל והטיית דין נתנו אותותם בו לרעה ורוח זנונים התעה את רוחו.'¹⁰³ מלך זה שרר היה בתסביך של נחיתות לא רק מפאת חזותם של היהודים, הלבושים בגדי פאר וכבוד, אלא גם מפאת מצבו הרוחני. זאת כיון, שהיהודים נאמנים היו לדתם ולמצוותיה, ואילו הוא המיר את דת אבותיו הפרוטסטנטית לאמונה הקאתולית, ששימשה כתנאי להכתרתו למלך על הפולנים.¹⁰⁴ על כן שמע לעצה להשפיל את כבוד היהודים בלבושם: — 'גזר גזירה של בושה על היהודים במלכות פולין לקשור לכובע שבתם זנב חיה טמאה.'¹⁰⁵ ועוד נימוק בפי עגנון: — 'כשקיבל מלך סקסן את המלוכה על פולין רצה להתרצות על שרי פולין. ובמה יתרצה על שרי פולין, הלא בשנאת

98 'חילוף צרה בצרה', עיר ומלואה, עמ' 16.

99 'הגבאים', שם, עמ' 128–129.

100 אורח נטה ללון, עמ' 182.

101 שם, עמ' 8.

102 ראה על כך בקיצור: 'גזירת השטריימיל', עיר ומלואה, עמ' 195; ובהרחבה סיפורית: 'מצנפת השבת', תכריך של סיפורים, עמ' 56–63; על יחסו של אוגוסט השלישי ליהודים, עיין גם ג' באדער, רדייסיג דורות אידען אין פולען, נידירוק 1927, עמ' 210–212.

103 'מצנפת השבת', תכריך של סיפורים, עמ' 56.

104 שם, עמ' 57.

105 שם, עמ' 58.

ישראל.¹⁰⁶ עם זאת מתברר, כי נוכח מעשה השתדלנות והתחבולות של מנהיגי היהודים לבטל את רוע הגזירה, התחילו השרים ששוחדו על ידם ללמד סניגוריה על היהודים ואף השפיעו על מיתונה של הגזירה. לבסוף, הפך השטריימיל מסמל של ביזיון לסמל של כבוד.¹⁰⁷

מלך פולין מתואר לעתים בסיפורי עגנון אף ללא ציון שמו חמנו. דמותו ומעמדו מופיעים אף בקשר לפעילותו של 'ועד ארבע הארצות'. אחת מן הדמויות בסיפור 'האיש לבוש הבדים', פרנס העיר ר' אליעזר שמחה, מציע להשתמש בכספי המס שפילובקה, המשמש כשי למלכה, לשם צרכי בית הכנסת וכתובת ספר תורה, שכן טרם נבחר מלך חדש בפולין. הוא טוען: — 'עכשיו שהמלך מת ומלך חדש עדיין לא נבחר והמלכה אשת המלך כבר מתה קודם לכן מה מקום להטיל עלינו מס שפילובק"א. אלא שרוצים הם אלופי הוועד להתהדר לפני המלך שעתיד למלוך, לומר לו רואה אתה אדוננו המלך כמה נאים אנו, כמה זריזים אנו. שאנו מובילים שי למלכה.¹⁰⁸

סדרי המס שגבה ועד ארבע הארצות מעסיקים את עגנון בכמה מסיפוריו, כרקע למתרחש. כך הוא מספר על מלכות פולין, שגזרה לערוך מיפקד לצרכי גביית המס, 'כדי להעלות מהם מסים מכל אחד ואחד לחוד'. קודם לכן היה הוועד גובה מסים מכל קהילה וקהילה, כפי כוחה וכפי שהשתוו עם הראשים והאלופים, והיו מעמידים שמאים שהיו מעריכים כל יחיד ויחיד כמה עליו ליתן. במרוצת הזמן, מסביר המספר, 'משנתגברה שנאתם של שרי פולין לישראל', האשימו את ועד הארצות שהוא גובה מסים למעלה מן הנדרש וממה שהוא מוסר למלכות. עם זאת הוא מוסיף: — 'ובדבר זה קצת אמת היה, שהיה הוועד צריך לממון, כדי להחזיק שתדלנים להמתיק קצת את הגזירות על ידי שיחוד ממון ודורונות וכן לסתום פיהם של מלשינים ומקטרגים.¹⁰⁹ על כן, ביטלו את ועד הארצות והתחילו לגבות את המס על-ידי פקידי הממשלה, — ונטלה ממנו שארית כבודנו שנשתיירה לנו מימי קדם בארץ זו'. הוא רואה גם את הגמול למעשה זה, שכן 'פולין שביקשה לבטל כבודם של ישראל בטל כבודה.¹¹⁰

לסוגיה זו, של שלילת סמכותו ותוקפו של ועד ארבע הארצות על ידי המלך סטאניסלאב אוגוסט, חוזר עגנון ביתר הרחבה בסיפורו 'אריה דבי עילאי'. זאת, ככל הנראה, ברוח דבריו של דב מבוליכוב בזכרונותיו, שכעונש על כך איבדה אף מלכות פולין את עצמאותה: — 'ואחרי שהוסרו האלופים, הראשי מדינות מגדולתם המעוטה, ונלקח גם כבוד זה המעט מישראל... עד שנחלקה כל המדינה בשנת תקל"ב והוסר כל הכבוד מעם פולין וממלכם

106 'גזירת השטריימיל', עיר ומלואה, עמ' 195.

107 'מצנפת השבח', תכריך של סיפורים, עמ' 62-63.

108 ש"י עגנון, 'האיש לבוש הבדים', עיר ומלואה, עמ' 102.

109 קורות בתינו, עמ' 142.

110 'אריה דבי עילאי', עיר ומלואה, עמ' 308.

הנ"ל... היינו כמו שעשו לישראל נעשה בהם, שנלקח מהם כל כבוד ארצם.¹¹¹ עגנון אף מפליג בהקשר זה בתיאור סמכותו ותוקפו של הוועד בימי קיומו וגדולתו. זאת, ככל הנראה, ברוח תיאוריו המפארים של ר' נתן הנוכר בספרו 'יון מצולה', בוו הלשון: — 'לא היה כדבר הזה בשום אומה ולשון. עם ממושך וממורט שאין לו תוקף של מלכות ושרים אלא כח התורה באים וגזרים גזירות ומתקנים תקנות והן מתקבלות על כל העם בגזירת מלך'.¹¹²

ז. היהודים בזיקתם למעמד האצילים

כד בכד עם מעורבותו של המלך בחיי היהודים, משפיע הרבה על מערכת חייהם מעמד האצילים הפולנים, החל בשרים הגדולים והתקיפים, הקובעים את גורל המדינה כולה — וכלה בפריצים הקטנים, החולשים על הכפרים במישרין.¹¹³ השרים הגדולים חולשים על מקורות פרנסתם של היהודים ומתערבים לעתים בענייניהם הפנימיים.

אף בחירת רב הקהילה מתקיימת על דעתו של בעל העיר, 'שהיה מושל על העיר וכל מעשי העיר היו נחתכים על פיו שמיום שחרבה עירנו אנו בידי מלך ושרים שעושים בנו מה שלבם חפץ. כל שכן בארץ פולין שכל דוכס היה מושל בגבורתו כמלך ודבריו היו נשמעים ואין פוצה פה ומצפצף כנגדו'.¹¹⁴ השר, בעל העיר, מאשר את המועמד שהיהודים בחרו בו ואף מביע את תמיכתו הנמרצת בו. עם זאת הוא מתרה בפרנסי הקהילה: — 'שאם יבוא נוכל ומלשין להלשין עליו אזרוק אותו לפני הכלבים, שכבר הטרדתם אותי יותר מדי במריבותיכם וקטטותיכם'. הוא אף מעניק באותו מעמד סמכות לרב החדש, 'לדון ולהורות ולנדות ואין לו להתיירא מן המוסרים והמלשינים'. אף יהודי העיר שמחים על כך בציינם: — 'ועתה אין לנו להתיירא מן המומרים והמלשינים שיטענו דברים לפני השר'.¹¹⁵ המספר מצידו מוסיף, בשולי האירוע, דברי גנאי ותוכחה על נגע המלשינות, 'שגרמה לכמה קהלות קדושות שנעקרו מן העולם ולרבנים גאונים צדיקים שתעו מעיר לעיר ולא מצאו מנוח לכף רגליהם עד שמתו מתוך יסורי רעב ולא נספרו כהלכה'.¹¹⁶

בסיפורו של עגנון, 'האיש לבוש הברדים', מופיע החיזיון של שתי משפחות, המתנצחות ומתדיינות ביניהן בדבר זכות החזקה על כסא הרבנות שבעיר, ואף פונות לשם הכרעה אל התערבות מבחור. 'הרבה ממון שקעו באותה המחלוקת והרבה נפשות ירדו מנכסיהם, שכל

111 עיין: ר' דוב בער מבוליכוב, זכרונות (מהדורת מ' וישניצר), ברלין 1922, עמ' 92.

112 עיין: 'אריה רבי עילאי', עיר ומלואה, עמ' 308.

113 על השכבות השונות בקרב האצולה הפולנית בגאליציה ויחסן ליהודים, עיין: בראוור, גליציה ויהודיה, עמ' 40-41; 46-49.

114 'המבקשים להם רב', עיר ומלואה, עמ' 389.

115 שם.

116 שם, עמ' 390.

אחת מאותן המשפחות מצאה לה תומכים בין שרי המלכות וראשי הכמרים. רבי אליעזר שמחה הזקן, מי שתיווך ביניהם והביא אותם לידי התפייסות, מביע בהזדמנות זו את דעתו על אותה היזקקות אל הגויים בעניין שהוא יהודי פנימי מובהק, בציינו: — 'לא מפני שהמלכות מלכות חסד היא טוב לכם ולא מפני שבעל העיר גוי טוב הוא היה טוב לכם, אלא מפני שאחם נוחים זה לזה ואין אתם עושים מחלוקת.'¹¹⁷

מעורבות השרים למיניהם ניכרת הרבה בתחום פעילותם הכלכלית של היהודים הכפופים להם. היהודים הניצים ביניהם אף עוקפים את השיפוט היהודי הפנימי. כך, למשל, בסיפור 'המבקשים להם רב'. ראובן ושמעון, המסוכסכים זה עם זה בשל ניגודי אינטרסים שבין מי שחכר נהר כדי לצוד בו דגים לבין מי שחכר משרפות מים לעשות מלח, אמנם נזקקים מלכתחילה לבוררות יהודית, שהבורר השלישי בה הוא רב גדול בתורה וצדיק. עם זאת, לאחר שהרב הוציא את פסק דינו, החייב אינו מקבלו ופונה לדוכס שהוא מקורב אצלו, על מנת שיתערב לטובתו. הוא קובל בפניו על עיוות הדין שנגרם לו לדעתו מצד הרב הבורר, ומיד התחיל הגביר אומר לפני הדוכס טעם אחד ושני טעמים שידע בעצמו שטעמים של שטות הם, אבל מרוב צער אמרם בקול שכזה עד שנכנס ללבו של הדוכס. הדוכס שולח מיד לקרוא אליו את הרב, אבל זה בורח מפניו מרוב פחד ואינו מתייצב בפניו.¹¹⁸

פרשה זו מזמנת למספר שעת כושר להביע את מסקנתו התוכחתית-דידאקטית: — 'אותו הגביר ודאי ירא שמים היה וטובות הרבה הגיעו לקהל על ידי שהוא מקורב לדוכס. וגזירות קשות שגזרו הכמרים על הקהל ביטל על ידי שנתודע לרשות, אלא על ידי שמודע היה לרשות הגיע למה שהגיע.'¹¹⁹ פרשה בפני עצמה היא מערכת היחסים בין היהודים לבין האצילים הפולנים לדרגותיהם, הנעה במישור אמביואלנטי של התעללות ושל שיתוף פעולה כלכלי הדוק. עובדות היסטוריות כהוותן וסטריאוטיפים קבועים נתגבשו בתחום זה משני הצדדים.

כך נקלט על-ידי עגנון, בסיפוריו לסוגיהם, המוטיב של הפריץ העורך ציד על היהודי לשם שעשוע. הוא מדמיין אותו בבחינת ציפור, ויורה ופוגע בו או מפחידו בכך.¹²⁰ כבר בסיפורו 'כפורים', שפורסם לראשונה בשנת 1925, המצייר את ההווי של אצילי פולין. כרקע לאגדה, נזכר דרך אגב קיומו של מוטיב זה. אלוף פולין מתפאר בפני רעייתו הכמהה לילד, מתוך יהירות, כי 'הוא ירה והסיר כפה מראש יהודי והוא ירה והכה פרעוש בתוך זקן עברו והזקן

117 'האיש לבוש הכדים', שם, עמ' 100.

118 'המבקשים להם רב' עמ' 380.

119 שם, עמ' 382.

120 על נקודת המבט של הפריץ הפולני כלפי היהודים הנתונים למרותו, השווה גם: M. Bałaban, 'Die polnischen Juden in den Memoiren des polnischen Adels', *Menorah*, vol. V (1927), p. 382; וכך, בתרגום עברי: "היילפרין (עודד), בית ישראל בפולין, ירושלים תשי"ד, כרך ב', עמ' 278. מוטיב זה מופיע גם אצל שלום עליכם בספרו האוטוביוגרפי, פונים יאריד, ניר-יורק 1959, חלק א', עמ' 246-242. ובתרגומו של י"ד ברקוביץ, חיי אדם, תל-אביב תשט"ו, א', עמ' רטג-רטח.

פרוע ולא נגע בזקנו. אלה עשה אלוף פולין. 'אשתו אף משתבחת בו ומכיעה את משאלתה: — 'מי יתן והיה בננו אשר יתן לנו האדון האלהים גבור חיל כמוך.'¹²¹

ביתר פרוטרוט מתגלה מוטיב זה בסיפורו של קלמן החייט, המתקן בגדים של עבדי הפריץ בחצרו וזכר מה שעולל אבי אביו של אותו פריץ לאבא שלו: — 'פעם אחת חזר הפריץ מצידו ולא צד כלום. אמר לאבא עלה לראש האילן וצייץ לי משם כצפור. כיון שעלה זרק בו חץ ומת והיה הפריץ מטפה ידיו בשמחה כאילו צפור הרג.'¹²²

אף אדונה של בוטשאטש, מיקוליי פוטוצקי, מזדמן בשוק בשעת מריבה בין הנשים התגרניות. 'ואותו היום פוטוצקי נפשו מרה היתה, שיצא לצוד עופות ולא צד אפילו אפרוח... פקד על אחת מאותן הנשים... לעלות בראש האילן ויירה בה... לא אכתה האשה לעלות בראש האילן. העלונה עבדיו על כרחיה. כונן פוטוצקי חציו וירה בה. פגע בה חץ ונפלה ומתה. ויש אומרים לא כי מחמת פחד מתה. 'כעבור זמן קצר חזר פוטוצקי על אותו תעלול, בראותו בשוק שני יהודים הרבים זה עם זה. עם זאת, התחרט לאחר מכן על מעשיו הללו וכעס על כמריו, שלא עיכבו בעדו מלבצע את זממו. הוא אף החליף את דתו הקאתולית-רומית ונעשה קאתוליי-יוני. יתירה מזו, הוא התבודד במנזר כדי לכפר על חטאיו ושהה בו שש שנים.¹²³ מנהג זה של ציד יהודים לשם שעשוע אף הופך פעם לעניין שבחיקוי מצד יהודי, בן כפר הסמוך לבוטשאטש. הוא 'היה נוהג בעצמו מנהג הפריצים הפולנים שיוצאים לצוד ציד להנאתם. 'כשלא כיכדוהו בליל שמחת חורה בבית הכנסת שבכעיר באמירת 'אתה הראית', איים על הגבאי באקדוחו והתרה בו: — 'עד שלא תפתח את פיך אני שולח כך כדור. נתבהל הציבור וברחו על נפשם ולא נשתיירו שם אלא מועטים שהקיפו את הבמה ביגון ובשממון.'¹²⁴

זכר מנהג זה, של 'ציד היהודים', עדיין מחלחל בתודעתו של יהודי תושב גאליציה בראשית המאה העשרים. אגב ויכוח אקטואלי על גילויי אנטישמיות בשעת הבחירות, הוא שואל את יריבו: — 'בבקשה ממך אמור לי מה אתה אומר לאבי זקני עליו השלום שמצאו פן רצחנסקי כיער ועשאו מטרה לקנה רובהו והרגו, אפשר אף מעשה זה בכלל אנטישמיות היה?¹²⁵ על צורות התעללות של פריצים ושרים פולנים ביהודים מצויים בכתבי עגנון סיפורים נוספים. כך אנו שומעים על 'פריץ אחד מפריצי סטניסלוב שעשה לו שחוק וירה ביהודי. נפל היהודי ומת. שמע בעל העיר וכעס על הפריץ. 'היורה מחליט לפייס את בעל העיר ומביא לו תמורת היהודי ההרוג עשרה יהודים חיים מבוטשאטש, שנתפסו על ידו בשעה שנסעו לתומם בעגלה לשמחת נשואין, הללו הם בעלי אומנויות ומתקבלים על-ידי

121 'כפורים', אלו ואלו, עמ' ה.

122 הכנסת כלה, עמ' רסא.

123 'בית המועצות הקטן', עיר ומלואה, עמ' 256–257.

124 'דברים שאירעו בעירנו', שם, עמ' 682.

125 'בנערינו ובזקנינו'; על כפות המנעול, עמ' רצ"רצא.

בעל העיר ברצון. אלא, שהוא מעבדים בעירו בעבודות קשות, והתחילו נמקים והולכים ומתו אחד אחד אחד.¹²⁶

ביטויי ההתעללות לשם שעשוע אינם מצטמצמים במעשי ה'ציד'. בקהילת בוטשאטש וגלילותיה היה נפרץ שיר בפולנית, אותו מביא עגנון בתרגום עברי, שצמח על רקע של מעשה ביהודי עני הממהר לבית התפילה לקבל את השבת. 'ראה אותו מיקוליי בזיל פוטוצקי ואותה שעה לא היה לו לפוטוצקי מה יעשה. עיכבו ופקד עליו לרקוד לפניו'. היהודי מתחנן בפניו שירפה ממנו ושיאפשר לו ללכת לבית התפילה לקבל את השבת, אך לשוא. 'הכהו פוטוצקי במגלכ שבידו על ברכיו עד שנתנשאו רגליו של העני מכח המכות'. עגנון אינו מסתפק במסירת נוסח הפזמון העממי על המתרחש, אלא מצמידו לדמויות מסוימות של סיפורו בכללותו. שיר זה נוסד, לפי גירסתו, על אודות המאורע שאירע לאביה של מינדל היתומה, שהיתה לאשתו השנייה של החזן ר' מיכל בעל שם.¹²⁷

מוטיב בפני עצמו, המופיע בהדגשות ובגוונים שונים בכתבי עגנון, מתרקם סביב המעשה בהטבעת יהודים בנהר בפקודת הפריץ. נקודת המוצא לכך היא בראש ובראשונה המסורת הלוקאלית של בוטשאטש וסביבותיה. מוטיב זה כבר מתרמז ברפורטאז'ה שפירסם עגנון בימי נעוריו על עירו, בדרך אגב: — 'כי מי יודע אם מתו היהודים בדרך הטבע, אם לא השליך אותם "הפריץ" אל המים כשם שהיה עושה הרבה פעמים, כי כשנסעה עגלה מלאה יהודים דרך העיר, צוה להשליכם אל הסטריפא.¹²⁸

גרעין מוטיבי זה מתרחב לאחר מכן בסיפורו הבלאדיסטי, 'במצולות', אותו כינס בסידרה 'פולין'. עתה, אין הוא רק מציין על דרך ההכללה של 'הרבה פעמים', אלא מתאר את המקרה המסויים של היהודים בני הכפר אסונובקי שבמדינת פודוליה, שהוא 'נחלת הפריץ אלוף בוצץ', הבאים העירה לימים נוראים. יהודים אלה שוכנים לכאורה לבטח כל ימות השנה במקום מושבם, ואף 'את קניינם יעזבו אחריהם בין משכנות בני נכר' בצאתם למסעם.¹²⁹ כבואם העירה, הם נתקלים בעברס את הנהר סטריפא בזדון לבו של הפריץ, האורב להם ומססה בהם עת עבדיו. 'ויהי כי קרבו העגלות לבוא והנה מלאות יהודים ויצאו עבדי הפריץ ויבואו עד העגלות ויסבו אותן מכל עבריהן'. עבדי הפריץ משליכים את כולם במצולות הנהר.¹³⁰ בסופו של דבר, אותם טבועים הם שמצילים את קהילת בוטשאטש מעלילת דם (ראה לעיל).

מעשה זה של הטבעת היהודים עדיין מעסיק את גיבורו של הרומאן 'סיפור פשוט', המפליג בהרהוריו על עברם ההיסטורי של יהודי עירו.¹³¹ המוטיב מהדהד גם בגירסה שונה ב'הכנסת

126 'אריה דבי עילאי', עיר ומלואה, עמ' 305.

127 'החזנים', שם, עמ' 75.

128 ש"י טשאטשקיס, 'עיר המתים', העת, גל' יט (תרס"ז).

129 'במצולות', אלו ואלו, עמ' מסד.

130 שם, עמ' שסה-שסו.

131 'סיפור פשוט', על כפות המנעול, עמ' קפה.

כלה'. החייט הנודד, העובד בחצרו של הפריץ, מספר לא רק על סבו של אותו פריץ שירה באביו לשם ציד, אלא גם בסבתו, 'שהלכה על גב הנהר וראתה יהודים מהלכים בספינה ואמרה לעבדיה, שקעום תחת המים, ושיקעום'. לכך מצטרף עתה המוטיב של הגמול והנקמה, שכן כעבור ימים הפליגה אף היא בנהר. 'התחילה פתאום צווחת ואומרת, הצילוני, היהודים הנטבעים עומדים לטבעני. אף היא נשמטה ונטרפה בנהר'.¹³²

ח. מעמדם של היהודים בחיי הכלכלה של פולין

שיתוף הפעולה הכלכלי בין היהודים לבין האצילים כמה פנים לו. מצבי הצלחה מפליגה של היהודי במעשי ידיו ומצבי משכר והתמוטטות, מופיעים לסירוגין בזה אחר זה. הצלחת יתר ותבונתו של היהודי עלולות להיות לו לפעמים לרועץ. כך היה המקרה עם 'אביה של זקנתנו מרת יוכבד, היינו זקנו ר' אפרים משרברשין', מן הנציגים לוועד הארצות. שר אחד שהיה חולש על כמה עיירות וכפרים 'שהיו מתפרנסים כמה וכמה מישראל, חוכרים ומוזגים', בראותו את נסיונו ותבונתו, החליט למנותו על כל נכסיו. עם זאת, פקד עליו בתוקף תפקידו זה לגרש את כל היהודים שבעריו ובכפריו, המשתדלים כטענתו לרמותו, ולהחליפם באחרים. מצד אחד, נרתע ר' אפרים בפני הכורח לגרש יהודים ולשלול מהם את פרנסתם. מצד שני, חשש לסרב להצעתו של השר, 'שבאותם הימים שלטו השרים בעם בגוף ובנפש וכל שר היה מושל בעירו לעשות כטוב עיניו ואם אמר דבר לא קמה רוח באיש לבלתי שמוע לו, כי בנפשו היה הדבר'. ר' אפרים, אשתו ובתם הקטנה עוזבים אפוא את פולין, על מנת לעלות לארץ-ישראל. למעשה, הגיע רק עד איטליה וחזר משם נוכח הפצרותיהם של בניו וחתיניו, על מנת שיסייע בידם בעסקיהם. כן ביקשו ממנו מנהיגי הקהילות שישוּב לפולין, למען טובת הכלל היהודי.¹³³

אף יהודים בעלי מעמד כציבור היהודי אינם מוגנים בפני שרירות לכו של השר בתחום המשא ומתן הכלכלי. מעשה שהיה בר' נפתלי מביא יין, בדור שלפני גזירות ת"ח, 'שהיה שתדלן גדול בדורו והרכה לעשות טוב לקהלות וליחידים. לבסוף נכנס בענין רע עם שר אחד משרי המלכות שהיה חייב לו שכר ארבע מאות חביות יין. שיסה בו השר את כלביו שהיה צד בהם חיות וטרפהו'.¹³⁴

אשר לגישה התועלתנית הנוקשה של השר בתחום המשא ומתן הכלכלי, אופיינית גם הערכתו המפוכחת של שמעון, החוכר את המשרפות כדי להפיק מהן מלח. כסבור הוא, 'שלא מעשים טובים ולא מידות טובות מקנים לו ליהודי שם טוב בין האומות, אלא טובות

132 הכנסת כלה, עמ' רסא-רסב.

133 קורות בתינו, עמ' 88-89.

134 'המשל והנמשל', עיר ומלוואה, עמ' 397.

ההנאה שמוציאין ממנו. ואם עושה כל מיני השתדלויות שיהא נחשב בעיניהם ויאמרו עליו שהוא פוזשונדני טשלוכייק, שהוא לאדני זשיד, יהא שר של עשו בעזרו. אני איני ממחה בידו. ועוד מוסיף שמעון החוכר בגילוי לב: — 'כשאני הולך אצל שר הולך אני כבגד שאני עושה בו מלאכה, שאם ממאס השר כבגדי ממאס בעורי ואני נפטר ממנו שלם, שלם בגופי ושלם בעורי, אבל אני קורא תחילה פרשת וישלח.¹³⁵

לעומת זאת, אין עגנון מתעלם מיחסי ההערכה והכבוד שהיו קיימים אף הם בין היהודים לבין האצילים, כתחום המסחר ואף מחוצה לו. הוא מציג את שלום בעל התלתלים, הגבאי של בוטשאטש כדורות ראשונים, האהוב על הבריות. 'ואף האדונים והשרים שרי האומות להבדיל היו מכבדים אותו לא מחמת עסקי ממונות בלבד אלא מחמת נימוסיו הנאים ומחמת שיחתו הנאה... בימי גבאותו משגרים היו בכל שנה מיערותיו של בעל העיר אילנות נאים לקשט בהם את בית הכנסת לחג השבועות.¹³⁶

כך גם דמותה של הנגידה מרת שרה, אשתו של ר' דוד שלמה הגבאי, התקיפה והמרשימה בהופעתה, שהיא אף אשה שתלטנית: — 'השרים והאדונים, כל באי חנותו של ר' דוד שלמה, מדברים היו דרך כבוד, לא היו קוראים לה זשידובקה אלא היו קוראים בלשון של כבוד, אדונית.¹³⁷ כך גם ר' משה אהרן הגבאי, שנשא חן בעיני בעל העיר, הרחן פוטוצקי, לאחר שהתנסה בחיי מצוקה. העסק שלו, של מי דבש בבוטשאטש, משגשג: — 'שרים ורוזנים חיזרו על משקאותיו... כמרים וראשי מנזרים משיקים היו עליהם את הפה. לא היה משתה חשוב אצלם שלא אמר בעל המשתה במשתה: ועכשיו אדונים חשובים, עכשיו נשתה טיפה קטנה ממרתפו של מיישנארין.¹³⁸

דרך אגב נזכרים אצל עגנון מקרי הצלחה של יהודים בתחום העיסוק במלאכה. על דודו של בעל הכרוניקה 'קורות בתינו' מסופר גם, שהצטיין כצורף נחושת. שמו הלך לפניו בקרב השרים. 'התחילו כל השרים והשרות שבסביבה מהלך ארבעים פרסאות מבקשים אותו שיעשה אצלם. והיה חשוב הרבה בעיניהם והיו מדברים עמו בלשון של כבוד, ומחמת זה היה מכובד על שאר הגויים עירוניים וכפריים.¹³⁹

כן אנו מוצאים אצלו ידיעה על מעמדו ועל כוחם של בעלי המלאכה היהודים בפולין, שיש בכוחם אף להציג את תביעותיהם בפני השלטונות: — 'שפעם אחת הציקה מלכות פולין לישראל. עשו ישראל חרם ביניהם שלא יעשה להם אומן מישראל מלאכה, עד שיחזרו למוטב.¹⁴⁰

135 'המבקשים להם רב', שם, עמ' 369-370.

136 'הגבאים', שם, עמ' 148; על מנהג זה, ראה גם: ש"י עגנון, 'עם עצמי', האש והעצים, ירושלים ותל-אביב חשכ"ב, עמ' רצ.

137 'החזנים', עיר ומלוואה, עמ' 75.

138 'הגבאים', שם, עמ' 131.

139 'קורות בתינו', עמ' 115.

140 אורח נטה ללך, עמ' 164.

לעומת הסיפורים והאיזכורים של יהודים העושים חיל בעסקיהם עם השרים הגדולים, מצטייר מצבם העגום של החוכרים והמוזגים היהודים בכפר, אשר מעמדם הוא רופף ונחות.¹⁴¹ היהודי משה אהרן, מי שעלה לאחר מכן לגדולה, היה בראשונה חוכר בית מזיגה אצל השר, כדוגמת אבותיו ואבותיו. מכיון שלא היה באפשרותו לשלם את דמי החכירה במועד הקצוב, נישל אותו מן החכירה יהודי מתחרה. גורלו של משה אהרן היה עגום: — 'גרש אתו השר מבית מחייתו. ממון כדי לשכור לו בית מחיה במקום אחר לא היה לו. התחיל משוטט ממקום למקום לבקש לו פרנסה, עד שהפך לכורת עצים על מנת לעשות פחמים.'¹⁴²

אי-תשלום של דמי החכירה במועד גורם, לעתים, לתוצאות חמורות יותר מאבדן החכירה. הבחור היהודי שנקלע לכפר פונה לפונדק של היהודי על מנת לסעוד. 'מצא את כלי הבית מושלכים בחוץ והדלתות והחלונות פרוצים וכל אדם לא היה בבית והבית כמהפכת אלהים.' מפי אכר זקן נודע לו פשר דבר. מסתבר, כי בעל בית המזיגה התרה ביהודי באמצעות ראש עבדיו, לאמור: — 'אם לא תשלם עד חג פטרי ואשים אותך ואת בתך בכור.' כשלא פרע את חובו גם במועד הנוסף שנקבע לו — 'קידם לברוח עם בתו. וישלח אדוננו לתפסם ולהשליכם לבור השביה.'¹⁴³

גורל החוכר היהודי, המנושל באכזריות על-ידי הפריץ המקשיח את לבו, משתקף גם בסיפורו של פלטיאל המוזג ב'הכנסת כלה'. אביו, חוכר של בית מזיגה, מבקש לשוא מן הפריץ שימתין לו עם גביית דמי החכירה, אך זה מסרב: — 'מיד שלח את עבדיו וזרקו את הכלים לחוץ והשליכו את אמי מן הבית. באותו הזמן היתה אמי ע"ה מעוברת. כיון שבאה הפורענות תקפוה ציריה וילדה.'¹⁴⁴

שעה שהפריץ מתכוון לגשל את החוכר היהודי מבית מגוריו, הוא פונה לעתים במצוקתו אל פרנס הקהילה שהוא תקיף ונחשב בעיני הפריץ, על מנת שישמש לו כמליץ יושר. כך מעיד על אותו מצב החוכר עצמו: — 'נותן רבי ישראל שלמה שיהיה לכו עלי ומזכיר אותי לפני הפריץ, שולח הפריץ אחרי ואומר לי, אתה יכול לדור בבית המחיה, אתה ובניך ובני בניך עד סוף כל הדורות.'¹⁴⁵

141 השווה על הסטיריאויטיס השלילי של החוכר היהודי בכפר, לאור הספרות הפולנית במאה הי"ט: M. Opalska, *The Jewish Tavern-Keeper and his Tavern in Nineteenth Century* I. Bartal, 'The "porets" and the "arendar": The ; ראה גם: *Polish Literature*. Jerusalem 1986 Depiction of Poles in Jewish Literature', *The Polish Review*, vol. XXXII (1987), No 4, pp. 357-370

142 'השותפים', עיר ומלואה, עמ' 239.

143 'המבקשים להם רבי, שם, עמ' 332.

144 הכנסת כלה, עמ' טו.

145 'לסתקה', שם, עמ' קפ"ב-קפ"ג.

נוכח המציאות של רדיפות, השפלה, התעללות וחוסר אונים, רוקם עגנון את המוטיב של היהודי המסייע למלך או לשר בדרכים שונות, ובא על שכרו בזכות מסירתו וטרחתו. מוטיב זה, הרווח גם במישור הפולקלוריסטי הכללי מבחינת מגע בין-מעמדי מפתיע, מקבל כאן צביון לאומי-דתי, והוא אף מעוגן בהווי של פולין כעבר.

ר' נחמן הוא שומר החותם של המלך, שאין המספר נוקב בשמו. הוא איש סודו ויועצו הנאמן. פעם אחת הפליא את עצתו עם המלך, וזה הביע את רצונו להיטיב עמו בתמורה לשירותו זה. נחמן סירב. המלך החליט אפוא: — 'יען אשר לא שאלת לך מאומה ונתתי מתנת קודש לאלוהיכם.' להפתעתו של היהודי, תרם המלך מנורה מפוארת כשי עבור בית הכנסת הגדול בבוטשאטש.¹⁴⁶

כך גם סיפור נוסף על שכרו של יהודי, בשל מסירתו ונאמנותו. שכר זה הוא בקבוק מקושט יקר ערך, שעוכר במשפחת היהודי בירושה, 'שקיבלו מידי דוכס אחד פולני על שהצילו בנועם דבריו מחרב החאן הטטרי.'¹⁴⁷ מקרה אחר של עוזר יהודי ונעזר פולני, מעיד דוקא על הנתק שביניהם. מעשה באב ובניו, שעמדו ליד המעיין לשרות צמר לציצית. שר בית האוצר של מלכות פולין נקלע ליד המעיין, כשהוא רכוב על סוסו. צווח בכוח ליהודים: 'מפשיטי חבלים, פנו מקום.' היהודים המבוהלים הסתלקו מן המקום, עד שישקה השר את סוסו. משחזרו לאחר מכן למעיין, מצאו לידו חגורה רחבה של עור ובה מטמון של דיגרי זהב ואבנים טובות, 'עד שהבהיקה מהם השוקת.' היהודי דלק מיד אחר השר כדי להחזיר לו את המטמון האבוד, שהוא למעשה 'כל אוצר מלכות פולין'. השר, שהיה חשדני ואף כפוי טובה, בדק כמה בדיקות כדי להיוכח שלא חסר כלום מן האבידה. לאחר שנוכח בכך, נתן 'ארבע גסין' ליהודי ואמר לו: — 'טול יהודי וקח לך חבל לתלות עליו.' היהודי סירב לקבל את התמורה המעליבה. 'עלה השר על סוסו חקננו חזר אצל המעיין.' היהודי אף מברך על הנס, שיצא שלם בגופו מידי השר.¹⁴⁸

ושוכ מעשה ברוזן פולני, ש'חמישית ארץ פולין היא חבל נחלתו', ששילח רוצחים באחותו ובבעלה. לאחר מכן הציק לו מצפוננו, ורצה לכפר על עווננו הכבד. לאחר ששאל בעצתם של כמרים ונוזירים כיצד יקבל סליחה ומחילה. לאחר גילגולים ונדודים למקומות קדושים לנצרות, נקלע בדרך שובו הביתה מטלטוליו, כשהוא חולה במחלת קדחת קשה, לביתו של ר' משה אהרן, מוכר מי רבש. היהודי ארחו וטיפל בו במסירות. הרוזן המחלים רצה לפצותו בכסף, אך היהודי סירב: — 'אם באה לו רפואה לאדוני הרוזן הן לא מחכמתי באה אלא ברצונו יתברך שנתן כח במשקה ישן זה לרפאות את הרוזן.' זה חלק לאחר מכן כבוד ליהודי וגילה לו חיבה יתירה. זאת עשה אף בנוכחות שרי הסביבה, שפקדוהו לאחר מכן כטירתו, והכריז בפניהם: — 'מכאן ואילך הישראלי משה אהרן תחת חסותי וכל הפוגע בו דמו

146 'מעשה המנורה', עיר ומלואה, עמ' 29-30.

147 'בית זקני-בית וכליו', קורות בחינו, עמ' 181.

148 שם, עמ' 105.

בראשו. וכל העושה לו קורת רוח כאילו עושה לי קורת רוח. הרוזן הפולני אף נפרד מן היהודי 'מתוך חיבוק ונישוק ואמר לו אל תשכח שאני מגן לך מכל צר ואויב ואני אהיה בעוזרך'. הידידות ביניהם התמידה. בכל שנה היה הרוזן מבקרו ושוהה בחברתו יום או ימים 'והיו מספרים במעשה העולם, הרוזן ממה שעניו ראו ור' משה אהרון ממה שקרא בספר צמח דוד ובספר נחמד ונעים'.¹⁴⁹

ושוב מעשה בנחום זאב, עושה פחמים, שבא לעזרתו של בעל העיר פוטוצקי, אלוף בוטשאטש.¹⁵⁰ השר יצא לצוד ציד ביער, רדף אחר חיה, נפל מסוסו ולא מצא את הדרך. היהודי עושה הפחמים, המתגורר ביער, מצאו, הציל את חייו וטיפל בו במסירות. מיפגש בלתי צפוי זה עם היהודי ביער, המתפלל בנוכחותו, חולל תמורה באורח החשיבה של פוטוצקי. המספר מצידו מעיר על כך: — 'כשמונה עשרה מאות יהודים היו דרים באחוזתו של האלוף פוטוצקי, מהם חוכרי שדות, מהם חוכרי בתי מחיה, מהם מוכרי תבואות שדותיו, מהם נתעסק עמהם בעסקי ממון, מלבד חנונים ובעלי אומנויות. אבל את מנהגי היהודים לא ידע ותפילתם לא שמע, חרץ ממה ששמע מליצני המשתאות שלא פסקו משולחני'. עתה מהרהר פוטוצקי בקשר לתפילתו של היהודי: — 'וכי כשיצאתי לצוד ציד לא ערך הכומר תפילה ולבסוף...'¹⁵¹ מחשבתו זו מתעצמת נוכח התנהגותו של היהודי, המסרב לקבל את הליווי של עבדי פוטוצקי בחזרה למקום משכנו ביער. הוא מעדיף לחזור לבדו, בהסבירו: — 'הואיל ואני בעיר אלך לבית הכנסת ואתפלל תפילת ערבית'.¹⁵²

פוטוצקי מתייעץ במשמשו הזקן, מה הגמול שישלב ליהודי. מסתבר, כי נחום זאב עושה פחמים משתוקק לעבור לגור ביער, על מנת שיוכל להתפלל בציבור. לשם כך הוא מבקש שותפות עם פוטוצקי על מרתף בית המועצות שבעיר בוטשאטש. פוטוצקי נענה לו, 'ונתן לו שטר קנין על המרתף חתום בשמו ובחותמותיו'. זהו שכרו של היהודי שמתאוה להתפלל בציבור.¹⁵³ המספר בן זמננו מוסיף גם את הסיום האפילוגי של פרשה זו: הבעלות על המרתף נשתמרה בידי צאצאיו של נחום זאב. אך שעה שבוטשאטש חזרה לפולין העצמאית, 'היא לא זכרה חסדי אבות... ולא השגיחה בקיומים שבידי ישראל ודחקה את רגליהם של ישראל בכל מדה ומדה. וממילא לא חזר המרתף ליורשיו'.¹⁵⁴

ט. היחסים הבין-דתיים בין יהודים לפולנים

הנתק הרוחני בין היהודים לפולנים הוא הדדי. בסיפורי עגנון מעטים הגילויים של שיח תוך

149 'הגבאים', עיר ומלוואה, עמ' 133-141.

150 'השותפים', שם, עמ' 239-253.

151 שם, עמ' 243.

152 שם, עמ' 247.

153 שם, עמ' 250.

154 שם, עמ' 253.

שימוש בלשון הפולנית בדורות ראשונים. ר' משה אהרן, מוכר מי דבש, משוחח עם פוטוצקי בעל העיר יידו על גילוי אמריקה ומשאל לו ספר עברי, ובו תוספת בלטינית, שאינו מבין בה.¹⁵⁵ בסיפור 'בנים אשר נולדו להם', המתאר בין השאר את חיזוריו של השר הפולני אחר בחור יהודי לומד תורה, המרבה שיחה עמו, מוסיף המספר: — 'והתחיל מדבר עמו. באיזה לשון דיבר עמו איני יודע'.¹⁵⁶ על אותו משה אהרן אנו קוראים, ש'היה יודע לדבר בלשון פולין כזקני פולין הנאמנים עם עמם וארצם, שהיו יושבים בתוך עמם ולא היו משוטטים במדינות אחרות שנוטלות לשונו של אדם מפיו ונותנות לו כליל של לשונות לתוך פיו'.¹⁵⁷

דוגמא של אי-הבנת הלשון הפולנית, תוך חידוד אניקדוטארי טראגי-קומי, אנו מוצאים בסיפור 'בלבב ימים', שעלילתו מתרחשת ברבע הראשון של המאה הי"ט. גורלו של חנניה, הנווד הפלאי, נחרץ בשל אי-הבנת השפה הפולנית. בנדודיו נתקל באדון פולני, שהציע לו לעלות למרכבתו. 'הגביה קולו וצעק שדי. והוא בלשון פוליש דיבר, ובלשון פוליש שדי פירושו שב, ונעלם ממנו הדבר'. אכן עלה חנניה למרכבה ולא ידע, מפאת נדודי דרכים ממושכים, שהיום יום כפורים היה.¹⁵⁸ אפיזודה זו היא הרת-גורל עבור חנניה, החורג בתשובה בשל כך ומשתדל בהליכותיו לכפר על חטא זה שחטא בשגגה.

הניכור והנתק הגמור מורגשים בעיקר במגע הבין-דתי. הקשר עם העולם הנוצרי העויין, על ההווי הפולחני שלו, הוא חיצוני ואף כפוי, תוך כדי היתקלות בתהלכות כנסיתיות או בשל עלילות על חילול הקודש היוזמות בידי הכמרים, נציגי הכנסיה. עם זאת יש להבחין, לאור כתבי עגנון, בזיקות בעלות ממד שונה בין היהודי לבין עולם הנוצרי הסובב אותו על סמליו. הניכור המחלט מן העולם הפולחני של הנצרות מומחש בסיפור האגדי, 'מעגלי צדק'. על זקן אחד, שהתגורר 'בעיר אחת שבערי פולין', העושה חומץ והחוסך מחצית מהכנסתו הזעומה לשם עלייה לארץ ישראל. הוא נוהג לשלשל מחצית מהכנסתו 'לתוך קופה שמעמידין אומות העולם במלכות הזאת על פרשת דרכים בין שתי ידיו של אותו האיש. תמים היה ולא היה יודע קופה זו למה היא משמשת, והיה סבור שאין מקום בטוח ממקום זה'.¹⁵⁹ ברוב תמימותו הוא הולך בכוא הזמן להוציא את כספו מקופת הצדקה של הנוצרים, תוך שבירתה, בלי לחשוש כלל מפני חילול הקודש. והנה 'אותו היום באו כמרים מרומי לפתוח את הקופה'. היהודי נתפס באותו מעמד בשעת מעשה כשאבן בידו, ונחבש בבית האסורים. אף בבית המשפט של הכנסיה הוא מעיד על עצמו לתומו, כי אכן נתכוון לבצע את המעשה, בלי לחוש כלל בחילול הקודש שחשו בו הנוצרים לתדהמתם.¹⁶⁰ בסיפור 'מעגלי

155 ר' משה אהרן מוכר מי דבש, שם, עמ' 132-140.

156 שם, עמ' 140.

157 שם, עמ' 141.

158 'בלבב ימים', אלו ואלו, עמ' תפו-תפו.

159 'מעגלי צדק', שם, עמ' שפג-שפד; השוהה גם נוסח א' של סיפור זה, העולם 1923, גלי יא-יב'.

160 שם, עמ' שפו-שפו.

צדק' יש גילוי של ניכור כלפי העולם הפולחני הנוצרי, המודגש עד כדי הגזמה אניקדוטאית. לעומתו, אפשר להבחין גם במקרים של שיתוף פעולה על רקע ההווי הפולחני הנוצרי, בעידן של ועד ארבע הארצות, אף זאת תוך חידוד אניקדוטארי. בסיפור המסגרת 'לסונקה', המשולב בספר 'הכנסת כלה', הגויים של בוטשאטש וסביבותיה באים אל שכניהם היהודים לשאול מהם את הבגדים החשובים, 'כדרך שהם שואלים לימי אידיהם, כשהם הולכים לבית יראתם לפי שרבן של כמרים היה עומד לבוא לשבוש'.¹⁶¹

המספר מצייר תמונה ססגונית של התכונה ושל ההווי המיוחד, לקראת ביקורו החגיגי של אותו הגמון: — 'ושרי האומות שואלים מישראל מטפחות נאות ופורסים אותן לפני חלונותיהם לנוי, ונשים שבשוך מוכרוח צלמים וכל מיני מתיקה שאפו דודותיו של כומר העיר, שכן דרך הכמרים שאינם נושאים נשים שמחזיקים אצלם את דודותיהם לפקח על עסקי בתיהם. ואותם מיני מתיקה עשויים בדמות ההגמון הגדול כשהוא מלובש בגדי כמורה... מירקו איקונין של יראתם וכרכוהו בשיראים ותלו לו בידי קופה גדולה לצדקה. ובעיבורה של העיר הקימו לחי מכאן ולחי מכאן... וחופה של משי העמידו תחתיה כדי שייכנס ההגמון בכבוד'.¹⁶²

תיאור זה של ההווי והטקס על פרטיו הרבים שאוב ככל הנראה מתקופה מאוחרת יותר, של ימי עגנון הצעיר בעיר מולדתו, בראשית המאה העשרים. לעומת אותה תמונה ססגונית של העיר בוטשאטש העוטה חג לקראת ביקורו של אותו הגמון, 'ישראל יושבים בבתיהם שריים בדאגה, שכוודאי יגרה בהם ההגמון את הגויים על שלא עשו לו יקר וגדולה'. חששם חלף בעטיה של השתלשלות מבודחת. בשל החתולה לסונקה, חביבתו של פרנס העיר, ישראל שלמה, יצאו כל יהודי העיר לרחוב ביום ביקורו של אותו אורח. ההגמון סבור היה, כי היהודים שיצאו לרחוב עשו זאת לכבודו. 'חזר והאיר פנים לישראל ופקד על הגויים לעשות להם יקר וגדולה'.¹⁶³ אף ר' יודיל חסיד, גיבורו של עגנון, מן המחצית הראשונה של המאה הי"ט, מנוכר לחלוטין להווי הפולחני הנוצרי, שנתקל בו בשעת מסעותיו על פני ישובי גאליציה. הוא אינו מבחין בתהלוכת הלוויה נוצרית, ואף נקלע באורח מקרה בין קהל המלווים בלי להבין כראוי את המתרחש נגד עיניו. עגנון מתאר מעמד זה בנימה של הומור: — 'עד שהוא רץ נכנס לתוך אוכלוסא גדולה שבאו ברגליהם ובצלמי אלוהיהם כשהם מזמרים מזמורים של גלחים ושלושה גלחים הולכים לפניהם ומוליכים מת לקבורה'. רבי יודיל נקלע כהרף עין למצב מביך ואף מאיים: — 'באותה שעה סטרו לו לרבי יודיל על ראשו חרקו את כובעו לארץ וכן את הירמולקיה'. נתן רבי יודיל ידיו על ראשו וצעק איי. לעמוד בלא כובע אינו יכול מפני איסור גלוי ראשו, להרים את כובעו אינו יכול, שאם שוחה נמצא משתחזה לפני צלמי אלוהיהם. לכסות את ראשו בידי אינו יכול מפני שהניח

161 הכנסת כלה, עמ' קפ.

162 שם, עמ' קפ-קפא.

163 שם, עמ' קפו.

אצבעותיו באזניו כדי שלא ישמע שיריהם. רבי יודיל נחלץ לבסוף מצרה, שעה שהגויים הולכים לדרכם והוא לדרכו שלו.¹⁶⁴

בפעם אחרת נתקל רבי יודיל, תוך נדודיו על פני הכפרים, במציאות הפולחנית, וזאת נוכח מצבם העלוב של תושביהם האכרים: — 'זראה שצלמי אלוהיהם מקושטים ואילו עובדיהם מהלכים ערומים'. המספר מוסיף מיד כדרכו, בבדיחות הדעת: — 'חס ושלום שאותו חסיד הפליג עיניו מיחדו יתברך ונסתכל בדיוקנאות שלהם, אלא שמדינה זו מלאה פסילים הרבה ואין לך מקום שאין שם אלוה פלוני או יראה פלונית'.¹⁶⁵

בעיה המעוררת את תשומת לבו של עגנון היא התנצרותם של יהודים, אם מאונס ואם מרצון. יש לזכור, שהוא אינו מתיחס למקרי ההתנצרות בחברה היהודית המתבוללת בזמן החדש, המשתקפים הרבה בספרות היפה הפולנית. אותם מקרים בודדים של יהודים שהתנצרו מטעמים שונים ומשונים מתוארים על ידו על רקע של קיום חברה יהודית מסורחית של המאה הי"ז והי"ח. זוהי חברה בעלת מודעות דתית עמוקה משלה, הנתונה למרות ציבורית מחמירה ומונוליטית.¹⁶⁶

היהודי אהרון, אשר צלב מתנוסס מעל קברו, שוהה בגיהנום אחר מותו ומגולל בפני הרב המסייר שם את סיפורו העגום, כיצד הגיע שלא מרצונו לנצרות.¹⁶⁷ הוא התחקה אחר פשר הצרות והפורענויות שפקדו את עם ישראל ולא מצא להן מענה בספרי המחקר והקבלה של היהודים; פנה אפוא לספרי הנוצרים, לשם מציאת פתרון לשאלות המציקות לו. אחד הספרים שהושאלו לו על-ידי הכומר המקומי הושחת בשגגה, בשל שריפה בביתו. עם החזרת הספר הפגום הואשם בהילול הספר הנוצרי כמזיד. נוכח האיום המושמע מפי הכומר לדונו בעיניו ובמיתה, ונוכח ההבטחה לפטרו מעונש 'אם יקבל את אמונתם', נתפתה והתנצר. אמנם לא השלים בלבו עם מצבו החדש, אך היה מתירא בפני נקמת הגויים. הוא נקלע אפוא למצב של חיים כפולים מבחינה רתית. כלפי הנוצרים — 'כפל מעשים רעים להראות שתמים הוא עם אלהיהם'. בסתר לבו, לעומת זאת, התייסר הרבה: — 'היה לבו מכה אותו התחיל מענה גם גופו בצומות, אף על פי שידע שצום בלא תשובה אינו כלום. נתמעט חלבו ודמו מן הצומות. וביותר מן הצער והיסורים עד שחלה ומת. כיון שמת קברו אותו בקברי גויים והעמידו צלב על קברו'. המת קובל עתה בפני הרב על מר גורלו: — 'מחיצה עשו ביני ובין ישראל, שלא ליתן ליכנס לבית יהודי. אם יצאתי מקברי להודיע לה

164 שם, עמ' רנו.

165 שם, עמ' רעא.

166 השווה דיונים בבעיה זו בתחום ההיסטוריוגרפיה: 'י גולדברג, המומרים בממלכת פולין-ליטא במאות ט"ז-י"ח, 'ירושלים תשמ"ו'; N. M. Gelber, 'Die Taufbewegung unter den polnischen Juden in XVIII Jahrhundert', *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, v. XXXII (1924), pp. 225-241

167 'המשל והגמשל', עיר ומלואה, עמ' 407-409.

לאשתי בחלום שאני מת והיא מותרת לעולם נזקף הצלב ועמד כנגדי ולא נתן לי לבוא אצלה.¹⁶⁸

מניע אחר, שונה במהותו, להמרת הדת, היא ההימשכות הייצרית-האירוטית של היהודי אל האשה הנוכריה. כסיפורו של עגנון, 'המבקשים להם רב', מגולל הגוי הזקן מחיל המלך את קורות חייו על תהפוכותיהם. הוא זנח את בני ביתו ואת סביבתו היהודית בשל השרית הפולנית, שהכירה מפאת עסקיו. לכאורה השתלב מלכתחילה בעולם הזה מפאת הליכותיו ונימוסיו, אך בניהם של השרית התנכלו להמיתו. הלך והשכיר את עצמו לחיל המלך ועשאוהו שר פרשים, 'והיה מתירא מנקמת בניה, שהיו בושים שיהודי היה קרוב אל אמם האדונית'. לעת זקנה חזר אותו מומר אל כור מחצבתו במעשי התנהגותו בסתר, 'שדרכו של אדם כשהוא מזקין נראים בו סימני מוצאו, שאם נולד יהודי לבסוף בוקנתו ניכר שהוא יהודי'. תחושה זו מתעצמת בו עם בוא השבת. 'כשבאה שבת נעשה לבו גועש' והוא נמשך אל בית יהודי, אף כי כלפי חוץ הוא עדיין שומר על השתייכותו לנצרות. 'וכדי שלא יכירו בו שהוא יהודי הרי הוא בא בשפופרתו שבפיו'.¹⁶⁹

אחד מצאצאיו של מומר פראנקיסטי מתגלה בעליבותו הקיומית ב'הכנסת כלה'. בשעת ביקורו של יודיל חסיד בעיירה בוסק, נקלע בהיסח הדעת לביתו של גוי, 'שנשתמדו אבותיו בימי יעקב פרנק ימח שמו, וריח של עיפוש היה נודף בכל הבית ושני תורים היו בקיר כדי שיכנס האור, ופקוקים היו החורים בקש ובסמרטוטים'.¹⁷⁰

אותו יודיל חסיד גם נתקל במחזה מחר של יהודי, אשר 'נשא לו אשה ערלית כפרית לאשה', הלומד גמרא בנעימה. לשאלתו על פשר הדבר משיב להם בעל הבית בחיוך: — 'התורה היא מתוקה מאד. השתמדתי קצת והריני יושב ולומד תורה מתוך מנוחה'. רבי יודיל ונטע עגלונו נמלטים מיד על נפשם מבית זה, הממחיש את הצירוף המוזר והבלתי אפשרי בין שתי הדתות.¹⁷¹

המציאות הבין-דתית, של יהדות ונצרות בפולין, מצטיירת גם מתוך 'הרב והנכריה', סיפור על יהדותה הברדויה של צעירה נוצרית, במאה הי"ח ככל הנראה.¹⁷² הטיעון של נערה זו, המביעה את רצונה העז להתגייר, הוא אמנם ברדי במירקם הסיפור עצמו. אך מידת הסבירות שבו מבחינת העובדות כלשעצמן אופיינית לזמנו. הצעירה, המצהירה על מוצאה היהודי, כביכול, מצד אמה מספרת: — 'מהיכן אני יודעת שיהודית היתה, שאחר מותה נתגלגל לידי ספר שכתבה בו אמי יום יום את הליכות היום וקראתי כי יהודית היתה, קודם שחטף אותה אבי מבית אביה היהודי ושם אותה בבית הכומריות ומשם לקח אותה לאשה'.¹⁷³ הדי

168 שם, עמ' 407.

169 'המבקשים להם רב', שם, עמ' 384-385.

170 הכנסת כלה, עמ' רסו-רסז.

171 שם, עמ' קג.

172 'הרב והנכריה', תכריך של סיפורים, עמ' 88.

173 שם.

המציאות של התקופה ההיא משתקפים גם בהרהוריהם של הפרנס ר' יקותיאל ובני סביבתו, המתאנחים למשמע סיפור זה, 'שכל אחד ואחד נזכר בקרובתו שחטפוה כמרים והמירו את דתה'.¹⁷⁴ תהליך החזרה כביכול של אותה צעירה אל צור מחצבתה, אם כי אף הוא בדוי על-ידה, מוטבעים בו סממנים ריאליים בעלי סבירות פסיכולוגית מסויימת: — 'וסיפרה שמיום שנתגלה לה שאמה יהודית היתה נכנסה בה רוח עוועים ועשתה דברים רעים ליהודים ואינה יודעת אם כדי לצער את היהודים נתכוונה אם כדי לצער את עצמה נתכוונה. בייחוד נתחזקה בדתה הקתולית והרבתה בצומות לפני כל קרושיהם והדליקה להם נרות והוסיפה לעשות רעה לכל היהודים הבאים אצל אביה'. כן מוסיפה אותה צעירה, ברוח המוטיב הלגנדארי הרווח, את סיפורה על האם היהודיה, המופיעה כביכול בחלומותיה ותובעת ממנה במפגיע להתגייר. על כן היא מבקשת, כי היהודים יסייעו בידה ויביאוה לשם כך מחוץ גבולותיה של ארץ פולין.¹⁷⁵

בתוך חומת הניכור ההרדי במישור הרוחני-דתי בין היהודים לבין הפולנים ניבעו גם פרצות פה ושם, חזיון המשתקף בסיפורו 'תכלית המעשים' באספקלריה אפולוגטית-יהודית. מעשה בשר פולני, החולק כבוד ליהודי סופר סת"ם ומסביר זאת בנסיון אישי. אותו שר היה כמעט מנודה על-ידי הוריו בימי נעוריו, בשל זילזולו בלימודיו. יום אחד נקלע אל שכונת היהודים בעיר בלווית זקן, שהיה נושא כליו של אביו השר בימי המרד הפולני. השר מודה ומתוודה בפני איש שיחו היהודי: — 'עד לאותו היום לא ראיתי יהודי אלא מאחוריו כשהוא בורח מפני כלבי אבי'. אותו יום שנקלע אל שכונתם, ראה 'יהודים מלובשים בגדי משי וסמוט ועמהם תינוקות נאים ודגלים וכל השכונה צהלה ושמחה'. מסתבר, שהגיע לכאן ביום שמחת תורה. הזקן, בן הלוויה שלו, מסביר לו כי זהו חג הספר, אשר בשל דביקותם בו מושפלים היהודים ונרדפים בין האומות. מכאן הוא מעיר לו על מוסר ההשכל הנובע מכך, נוכח סירובו ללמוד בספרים כרצון הוריו, העשויים להעניק לו, עם רכישת השכלה נאותה, כבוד ומעמד במדינה. נוכח מה שענינו ראו בשכונת היהודים נתחולל מפנה בצעיר הפולני, התחיל לשקוד בלימודיו ואף עשה בהם חיל. ולא עוד אלא שהיו לכך גם תוצאות מבחינה היחס ליהודים מצד בני סביבתו הפולנים: — 'כשראה אבי וכל שכניו את אשר עשה חג הספר של היהודים שינו את דרכם ופתחו את שעריהם לפני היהודים ועשו עמהם עסקי מסחר ואף עבדי אבי ועבדי כל שכניו התחילו נוהגים כבוד ביהודים ואף הכלבים למדו ממעשיהם ולא חרץ כלב לשונו לכל בן ישראל'.¹⁷⁶

שר פולני זה, שהודות ללימודיו והשכלתו עלה למעמד של מושל מטעם הקיסר, לא הסתפק לאחר מכן ברחשי הכבוד ליהודים, בעקבות חווית הנעורים שלו. הוא גם הוסיף לקרוא ספרים על היהודים, על מנת להכיר מקרוב את דברי ימיהם ואת דיניהם. כפי הסברו של אותו

174 ש.ס. עמ' 89.

175 ש.ס.

176 'ספר תכלית המעשים', האש והעצים, עמ' קצט-ר.

שר פולני, 'יש מהם [מהספרים] שהם מלאים ניאוצין ויש מהם שהם מלאים שבחם של היהודים. בין לדברי אלו ובין לדברי אלו רואים שעם ישראל הוא העם ותורתו תורת אלקים.¹⁷⁷

סיפור מעין זה כבר מתרסם באוירה ליבראלית יותר של השלטון האוסטרי בגאליציה, במחצית השניה של המאה הי"ט, שעה שהפקידות הממשלתית הגבוהה עדיין מאיישת על-ידי פולנים. מגמתו האפולוגטית היא מעין חריג בתיאורי אותה תקופה בכתבי עגנון.

י. יהודים ופולנים בבוטשאטש בדורות האחרונים

בכלל הפלגותיו המרוכות והתכופות של עגנון אל נבכי העבר הרחוק והקרוב גם יחד של יהודי פולין, הוא מקריש תשומת לב מיוחדת לעיר מולדתו, בוטשאטש, או שכוש כפי שהיא מכונה בכמה מיצירותיו.¹⁷⁸ על רקע תולדותיה של העיר, הלמודה מלחמות, הרס וחורבן שפקדוה, ועל רקע המאמצים החוזרים של שיקומה — עד לחורבנה הסופי עם השמדת מרבית האוכלוסייה היהודית שבה בשנות השואה, הוא גם נזקק מדי פעם בפעם למסכת היחסים בין יהודים ופולנים, ולעתים אף בין יהודים לרוחנים, בדורות האחרונים. ההוריה המשברית של יהודי פולין, מדורות ראשונים ועד דור השואה האחרונה, הגדולה מכולן, עולה בצורה בולטת מתוך קורותיה של קהילת בוטשאטש. גורל היסטורי זה מומחש על-ידו גם באמצעות הכלים שהיו בבית הכנסת הגדול בבוטשאטש, שהיו מתקנים בו מדור לדור. את הראשונים שדרו התתרים, את שלאחריהם שדרו ההיידאמאקים, את שלאחריהם נטלה המלכות האחרונה, את שלאחריהם נטלו המשוקצים הארורים בני עצתו של השיקוף המשומם שהרגו את כל העיר ולא הניחו נפש יהודי.¹⁷⁹

ברוח זו, עגנון מגולל, בסיפורו 'מעשה המנורה', ביתר פירוט את גורלה של המנורה המפוארת בבית הכנסת הגדול, המשקפת את התהפוכות המדיניות שפקדו את יהודי פולין.¹⁸⁰ המנורה, שניתנה מטעם המלך הפולני לכבודו של נחמן שומר החותם, ראש קהל עדת בני ישראל בבוטשאטש, האירה בבית הכנסת עד ימי גזירת ת"ח, שעה שהיהודים

177 שם, עמ' רא.

178 על בוטשאטש, עיין: F. Solmierski, B. (eds.), *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* (Chlebowski), Warszawa 1880, v. I, pp. 433–437; א"י בראוור, 'בוצ'אץ (רשימה גיאוגרפית)', ספר בוטשאטש, תל-אביב תשט"ז, עמ' 42; א"י בראוור, 'עגנון — מקומו חמנו', העולם, שנה 26 (1938), גל, מח; א"י בראוור, 'רשימי עגנון וארץ נעוריו', מאסף של סופרי ישראל, כרך ד' (תשכ"ד), עמ' 237–238; מ"נ גלבר, 'תולדות היהודים בבוצ'אץ', ספר בוטשאטש, עמ' 44–74; 'כהן 'ההריה הארכיטיפית של "עיר ומלואה" לשיי עגנון', בחיין הספרות העברית, תל-אביב תשמ"א, עמ' 119–140.

179 'שאר הכלים שהיו בבית הכנסת הגדול', עיר ומלואה, עמ' 29.

180 'מעשה המנורה', שם, עמ' 30–37.

נמלטו מן העיר; היא הוטמנה על-ידי הגוי שומר הנרוח בנהר סטריפה, ליד בית הריחים. כשחזרו פליטי חרב חמי"ל אל העיר ובנו להם בית כנסת חדש, נמשתה המנורה מן המים. במקום הקנה שהסירו מן המנורה לזכר חורבן בית המקדש, שמו עתה את סמל הנשר הלבן של מדינת פולין. 'ויאמרו עתה תדע פולין, כי מאהבתנו את מולדתנו העמדנו סמל פולין כבית תפילתנו'.¹⁸¹

עם חלוקתה של פולין ועם סיפוחה של בוטשאטש לקיסרות האוסטרית חגגו את המאורע. בפקודת צבאוח אוסטריה שכבשו את העיר, במעמד מיוחד בבית הכנסת. — 'ורבים מן היהודים הודו בתמים ובאמת, כי הוציא אותם ה' מסבלות פולין ומן הכמרים אשר נתנו את ישראל למשיסה בעלילותיהם אשר העלילו עליהם, למען ענותם ולמען קחת את כספם ולמען העבירם מעל חוקי ה' אלקי ישראל. לא היתה שנה אשר לא נהרגו אנשים צדיקים ונקיים בעלילות דם ובכל עלילות שקר'.¹⁸² גבאי בית הכנסת הזדרז אפוא, במעמד חגיגי זה, להסיר את סמל פולין מן המנורה. בפקודת שרי הצבא האוסטרים הרכיבו עתה על מנורה זו נשר בעל שני ראשים, סמלה של הקיסרות האוסטרית.

אך טלטוליה ותמורותיה של המנורה לא תמו. בימי מרד הפולנים, ואין עגנון מפרש את מועדו המסויים, גם ביטשאטש נתנה יד למתקוממים כיתר הערים והכפרים. גם רבים מן היהודים היו מן הלוחמים מלחמת פולין. והמה הכבידו ידם על אחיהם וידם קשתה מאד על כל איש שקט ועל כל אוהבי שלום ועל כל הנאמנים עם אוסטריה. ואנשים יהודים עברו בארץ גליציה לעורר את אחיהם בכל עריהם לעזור אחרי פולין. אחד מאותם היהודים המשתתפים במרד, שהגיע לבית הכנסת כדי לעשות נפשות בקרב היהודים לשם מטרה זו 'הסיר בפטישו את נשר אוסטריה מן המנורה, ולא חס על חילול שבת ... המנורה קצוצת הנושר עמדה כל ימי המרד'.¹⁸³ עם דיכוי המרד התקינו הגבאים מחדש על גבי המנורה נשר, שהוא סמלה של מלכות אוסטריה.

בימי מלחמת העולם, כשהתיכו צבאות אוסטריה את כלי המתכת לכלי זיין ונשק, הועידו גם את המנורה שבבית הכנסת למטרה זו. אלא שמפאת תבוסתם בקרבות תסיגתם מן העיר, לא הספיקו החיילים האוסטרים לבצע את זממם. המנורה הוטמנה עתה על-ידי צורף הנחושת, שהשתתף אף הוא במלחמה.¹⁸⁴ עם שובו 'נכה רגלים וכרות יד מן המלחמה', הוציא את המנורה ממחבואה והחזירה לבית הכנסת, עם הקמת מדינת פולין העצמאית. הצורף קיצץ עתה מחדש את נשר אוסטריה על שני ראשיו.

המצב הפרובלמטי הכרוך בסמל המדינה לא חלף כלל, שכן גם את הנשר הפולני נמנע עתה הצורף להתקין לפי שעה. כהסברו: — 'כי שמעתי כי מרדו הרוחניים בפולין, והיה

181 שם, עמ' 32.

182 שם.

183 שם, עמ' 34.

184 שם, עמ' 35.

בראותם נשר פולין בבית הכנסת ויאמרו, קדשנו מלחמה על העם הרוטיני. עם זאת נשמעת מסקנתם האופטימית של יהודי העיר, — 'מלכות הולכת ומלכות באה וישראל לעולם עומד'.¹⁸⁵

בסיפורו 'מעשה המנורה' מתאר עגנון את תחושת הרווחה והתקווה שתלו יהודי גאליציה בהחלפת השלטון, ממדינת פולין העוינת לקיסרות האוסטרית הנאורה, אולם תקוות אלו לא נתקיימו. בהזדמנויות אחרות הוא רואה את המעבר ממלכות למלכות כמאכזב. כך הוא מסביר את המצב המדיני החדש של יהודי גאליציה: — 'כמדומים היו שמכאן ואילך עד ביאת הגואל ישבו בצלה של מלכות חסד ויעבדו את השם בהשקט ובטחה, לא כבימיה האחרונים של פולין שהיו הכמרים מעלילים על ישראל עלילות דם ושאר עלילות קשות. והיו לוקחים אנשים נקיים מכל חטא והיו כובלים אותם בכבלי ברזל ומייסרים אותם ביסורים קשים ולסוף דנו אותם מי לתליה ומי איברים איברים, ומלכות פולין רואה ושותקת, ולא עוד אלא שמסייעת בידי הרשעים. אך עד מהרה הסתבר להם, שאף בימי שלטונה של מלכות אוסטריה לא נושעו היהודים: — 'בכל יום היו מגיעים כתבים רעים מן המלכות ובכל יום היתה המלכות מכבידה על ישראל יותר ויותר במסים וארנוניות ובגזירות רעות וקשות'.¹⁸⁶

על עול המסים הכבד בימי שלטונה של אוסטריה מוסיף עגנון לקבול גם בשולי סיפורו 'הנעלם'. הדבר משתקף, בין השאר, כפי תחושתם של בני הדור ההוא, בממדי השוחד הגדלים ותופחים בימי השלטון החדש, או כהסברו הריאלי: — 'לשעבר בימי מלכת פולין היו מסתפקים במעות של נחושת — היום בימי מלכות החדשה מבקשים מעות של כסף. לשעבר בימי מלכות פולין היו פקידי המלכות רואים את עצמם נעזרים על-ידי ישראל, לפי שלא הספיקה להם המלכות כדי צרכם. היום בימי מלכות החדשה רואה את עצמו הפקיד כאילו הוא עוזר את ישראל וכמה וכמה שנותנים לו אינו שוה לו ומעלק פניו ואומר הב'.¹⁸⁷

עגנון מעלה גם היבטים מהותיים אחרים, הכרוכים במעבר זה ממלכות למלכות. מצד אחד, 'שוב לא היו הפריצים משליכים את המוכסים שלא שילמו את הראט"ע בעונתה ושוב לא הוצרכו לפדות שבויים'. לעומת זאת, הוא מצביע גם על התמורות שחלו בסמכותו של הפרנס התקיף ר' ישראל שלמה, בימי שלטונה של פולין. הוא הוסיף לשמור לפי שעה על עמדתו הציבורית, אם כי נקלע למציאות מדינית חדשה. עדיין ר' ישראל שלמה שהיה חשוב בעיני האומות היה מליץ טוב ליהודי הכפרים ועל כל צרה שלא תבוא.¹⁸⁸

יהודי העיר מוסיפים להכיר בסמכותו של הפרנס התקיף, כפי שהורגלו בימי השלטון

185 שם, עמ' 36-37.

186 'רהפוכות הזמן', שם, עמ' 446.

187 'הנעלם', שם, עמ' 449.

188 'יעקילי', שם, עמ' 512.

הפולני. הממונה מטעם המלכות החדשה רוגז על ישראל שלמה, 'שהכל מצייתים לו, כאילו הוא השר והוא המושל והוא השופט'.¹⁸⁹ אף שרי הפולנים זקוקים עתה לסיועו של הפרנס היהודי — 'שפעמים הסיחו דעתם והיו נוהגים כדרך שהם למודים והעלו עליהם קפידתם של שרי אושטריך והיו באים אצל ר' ישראל שלמה שהיה מלמד עליהם זכות לפני שרי אושטריך'.¹⁹⁰

עגנון גם מתאר כיצד יהודי עני מרוד הופך במצוקתו ומתוך חולשת הדעת למלשין, המספק מידע לפקיד השלטון האוסטרי, שנציגו בגאליציה אינם מבינים את המציאות החברתית והלאומית החדשה אליה נקלעו בחבל ארץ זה שסופח לאוסטריה. 'השרים שהפקיד הקיסר על גליציה לא ידעו את היהודים ולא הכירו את טיבם אלא ממה ששמעו מפי הכמרים והם הכמרים לא הכירו את היהודים אלא ממה שמצאו כתוב על היהודים בספרים הרעים של רשעי הגררים'.¹⁹¹

במאה הי"ט ובראשיתה של המאה הכ', בתקופת השלטון האוסטרי שנתבסס במרוצת הזמן, החריף מצבם הפוליטי והתרבותי של יהודי גאליציה, שהיו שרויים בין שלוש אומות ותרבויותיהן — הגרמנים, הפולנים והרוטנים. היהודים עצמם לא הוכרו על-ידי שלטון זה כאומה, ואילו הפולנים, כעלי התודעה הלאומית והמדינית, שקדו להטמיע בתרבותם את היהודים והרוטנים. היהודים נתבעו על-ידי אף לתמוך במאבקהם הפוליטיים ובמועמדיהם לפרלמנט האוסטרי.¹⁹² עגנון מרבה להתייחס למציאות זו בהרחבה בכמה מיצירותיו, תוך קליטח רשמים ממנה, מפי השמועה ומתוך התבוננות אישית בימי נעוריו.

בסיפורו, 'חנותו של מר לובלין', מוסר עגנון מפי דמות המספר פרטים על מצבה הדמוגרפית של בוטשאטש בראשית המאה העשרים: — 'ושש שנים קודם למלחמה כשעליתי לארץ ישראל היו בעירנו כשמונה אלפים יהודים, אלף אחד יותר מן הנכרים, מהם פולנים מהם רוטנים'.¹⁹³ בסיפוריו הוא מתייחס לבעיות הלאומיות והפוליטיות של גאליציה כולה, אם בהערות בדרך אגב ואם בתיאורים מפורטים יותר.

בוטשאטש וסביבותיה היו מאוכלסות ברובן רוטנים-אוקראינים.¹⁹⁴ עם זאת, התייחסותו של עגנון אליהם בסיפוריו מועטת יחסית, לעומת רגישותו למסכת היחסים בין יהודים לפולנים בגאליציה, בפרק זמן זה. הללו מוזכרים בדרך כלל בסיפוריו בצורה אפיזודית בלבד, כ'אכרים', או כ'עבדים', בכינויים סתמיים. דיוקן של רוטני, מן הבודדים בכתביו, צוייר על

189 שם, עמ' 504.

190 שם, עמ' 512-513.

191 'יוסילי ובניו', שם, עמ' 498.

192 דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך ששי, עמ' 45-48.

193 חנותו של מר לובלין, עמ' 121.

194 על האוקראינים בבוטשאטש, ראה: ד' סדן, 'שלושה גויים בבטנך: על עיר הולדתו של ש"י עגנון ושכנתה', על המשמר, 5.4.1985. במאמר סקירת תכנון של ספר זכרון על בוטשאטש של האוקראינים, שהופיע באוקראינית בשנת 1972.

ידו בסיפורו 'בשעה אחת'. לפנינו דמות של תושב הפרבר הכפרי של בוטשאטש, העוסק בעיבוד עורות עבור הסוחר היהודי, מן העיר הסמוכה. הרוחני, המקיים קשרי ידידות עם היהודי, מוצג על דרך האנטיטיזה לפולנים: — 'חרצקי גוי כשר היה, לפי שהיה מעמם של הרוחניים, שהפולנים נוהגים בהם כדרך שנוהגים בבהמות, מה שאין כן היהודים שנהגו בו ככן אדם ולא ביישוהו שלא לצורך, קיבל אותם [את האב ובנו] בסבר פנים יפות, ולא זו מלומר להם דברי רצון, על שהואילו ובאו אצלו'. עגנון מפליג לפרטי הביקור העסקי הזה, שהופך גם לאירוע אידיולי של יחסי אנוש בין בני שתי המשפחות לדורותיהם, תוך סיור בגן הפירות.¹⁹⁵ אך בתוך חטיבותיו האחרות של הספר 'עיר ומלואה', אליו כונס סיפור זה, מצויים גם רמזים ברורים על חלקם הפעיל של האוקראינים בהכחדת יהודי בוטשאטש בימי השואה.¹⁹⁶

מעמדם של יהודי גאליציה בתוך המציאות התלת-לאומית — של פולנים, רוחנים וגרמנים — מגיע לכלל ביטוי הפרובלמטי בתוך המציאות הרב-לשונית שהם שרויים בה. דניאל ב"ח, אחת מדמויותיו של עגנון בספרו 'אורח נטה ללון', עדיין מצביע על חוסר התקשורת הלשונית בין העמים המאכלסים את מחוז גאליציה, אף לאחר מלחמת העולם, בעידן של פולין העצמאית. הוא קובל על כך בזו הלשון: — 'כל הצרות באות על שום שאין לשונותיהם של בני אדם שוות. אילו היו הכל מסיחים בלשון אחת היו שומעים זה לזה. אבל פיותיהם של בריות משונים זה מזה... ועכשו לך ואמור אחים אנו... היאך נאמר אחים אנו, והלוא אין זה מבחין בלשונו של זה.'¹⁹⁷

עגנון עצמו, השרוי במרחב הרב-לשוני של מחוז גאליציה, לא ידע קרוא וכתוב בלשון הפולנית, אם כי שמע ככל הנראה לשון זו. מצויות גם כמה עדויות על נסיונותיו ללמוד לשון זו בימי נעוריו.¹⁹⁸ הוא עצמו מעיד בכמה הזדמנויות על שלטונה של הלשון הפולנית בגאליציה, אף תחת השלטון האוסטרי ששקד על הפצת הלשון הגרמנית, בעיקר בתקופת ההשכלה בגאליציה במחצית הראשונה של המאה הי"ט. בשלהי המאה התגברה מחדש השפעת הלשון הפולנית בקרב האוכלוסייה היהודית. כפי עדותו: — 'לאחר דור ושני דורות החליפו לשון גרמני בלשון פולני, שהיא היתה לשון הממשלה בגליציה והיו פקידי הממשלה שמשלו במשרדים מרדקים עם כל יהודי שהיה צריך להם לדבר פולנית'. לא רק בהזקקות ללשון הפולנית במשרדי הממשלה והעירוניים הדברים אמורים. לשון זו חדרה גם אל תחום המערכת החינוכית וניכרו סימני טמיעה לשונית בקרב האוכלוסייה היהודית

195 'בשעה אחת', עיר ומלואה, עמ' 571.

196 לעניין זה ראה: עדויות של ניצולי השואה, ספר בוטשאטש, עמ' 248, 252, 258–259, 266, 269–270, 272–283.

197 אורח נטה ללון, עמ' 348–349.

198 א' יערי, 'ש"י עגנון', ספר השנה של ארץ ישראל לשנת תרצ"ז, תל-אביב תרצ"ג, עמ' 277; מעצמי אל עצמי, עמ' 27 ('מר מרדכי קנפר שלימדני פולנית וגרמנית').

של גאליציה. כפי שמעיד עגנון באותו מעמד: — 'בימי שנים שלושה דורות הפכו אנשי גליציה היהודית את לשונם מלשון עברי ללשון לעז. משנחלפה הלשון נחלפה הנשמה.'¹⁹⁹ עדות זו, שהעיד עגנון על התמורות והחליפות במציאות הלשונית של יהודי גאליציה בנוסח ממואריסטי חוץ-ספרותי, מוצאת את ביטוייה המגוונים בעיקר ביצירותיו הבדיוניות, המתארות שלבים שונים של התקשורת הלשונית בין יהודי גאליציה וסביבתם הנכרית ושל גילויי ההשפעה התרבותית החיצונית.

ב'הכנסת כלה', אשר עלילתו מתרחשת במחצית הראשונה של המאה הי"ט, עדיין מתואר המצב של אי-הכנה לשונית. השפחה הפולנית של השיל המשכיל נשאלת על-ידו בבדיחות הדעת על אודות ר' יודיל חסיד: — 'צ"י ט"א לאדני זשיד? פירוש, אמרי אם יהודי זה יפה הוא?' נוכח חזונו של ר' יודיל חסיד, אשר 'שער זקנו מדובלל ומסוכך בשער פאותיו', באה תגובתה: — 'נתנה השפחה עיניה באותו חסיד ורקקה בפניו ויצתה'. ר' יודיל מצדו סבור היה שנקלע בין כת של רוחות, 'שמתדבקים באדם כדי להכשילו בדברי ליצנות.'²⁰⁰ לעומת אותו מצב של נתק לשוני שבו שרוי גיבורו, החסיד חובש בית המדרש המנוכר מן העולם החיצוני, מצייר גם עגנון דמותו של חסיד מן המחצית השנייה של המאה הי"ט, המעורה היטב בעולם המעשה ומצוי בלשון הגויים. אברהם יצחק, חוכר היערות, הנוסע אל רבו, 'חשוב הוא בעיני שרים ושרות שקוראים לו לאדני זשיד, פירוש יהודי נאה. אוהבים לדבר עמו בהויות העולם ומתייעצים עמו על צפונותיהם, הן בדברים שבין אדם לחברו והן בדברים שבין איש לאשתו.'²⁰¹

התמורות הלשוניות שחלו בקרב בני ביתו של אותו חסיד אברהם יצחק מעידות על ההתמודדות המתמדת בין הלשון הפולנית והגרמנית, והשלכותיה על חינוכם ותרבותם של יהודי גאליציה. חתנו של אברהם יצחק מציין בספר מקצועי ליערנים הכתוב בלשון גרמנית, ואילו חותנו הקשיש מהרהר דרך אגב: — 'טוב היה אילו נכתבו הספרים פולנית והיה מתקן את לשונו.' אשר לחינוך בניו ובנותיו, הוגד לנו באותו הקשר, כי 'אלו לומדים חומש ורש"י וגמרא — ואלו לומדות כתב ולשון פוליש וחשבון.'²⁰²

הדי המציאות החינוכית והלשונית של הבנות עולים גם מתוך מחזור תיאוריו של עגנון, 'הדום וכסא'. שתי בנותיו של שמשון, 'כל אחת מצויינת היתה מאחותה, זו בלשונה הפולנית שהיתה הוגה כל מלה כפולנית גמורה וכן להכדיל בלשון עברי, שהיה אביה מלמדה, חזו נשתבחה בלימודי הגימנסיון, ועדיין לא היו הבנות שבעירנו מצויות אצל לימודים שכאלה.'²⁰³

199 מעצמי אל עצמי, עמ' 362.

200 הכנסת כלה, עמ' סד-סה.

201 'ספר תכלית המעשים', האש והעצים, עמ' קעג-קעד.

202 שם, עמ' קעה.

203 ש"י עגנון, 'הדום וכסא', לפניו מן החומה, ירושלים ותל-אביב תשל"ה, עמ' 195.

את גילויי ההשפעה של התרבות הפולנית ואת רישומה בדרכי החינוך של בנות ישראל בגאליציה אפשר גם למצוא בסיפור 'בדמי ימיה', שעלילתו מתרחשת בראשית המאה הנוכחית. תרצה, גיבורת הסיפור, למדה בבית ספר פולני. כבת שש עשרה נשלחה על-ידי אביה לבית מדרש למורים, אף הוא נוצרי. למדו בו בנות ישראל רבות, למרות שכר ההוראה הזעום שצפוי היה להן לאחר מכן – ולמרות העובדה, ש'ידענו כי לא כמורות הנוצריות העבריות, כי נדחות הנה לכפר נדח וגויים ערלי לב יציקו להן כאשר עבריות הנה'.²⁰⁴

גילויי ההשפעה של הלשון הפולנית ושל תרבותה מהדהדים גם בסיפורו של עגנון 'בנערינו ובזקנינו', אשר עלילתו מתרחשת בשנת 1906. ההרצאות במועדון של בני הנוער הציוני מתנהלות בפולנית.²⁰⁵ הם שרים שירים בפולנית וקוראים ספרות פולנית. העלמה אובערשענקיל מהלכת, כשספרו של פשיבישבסקי, 'שלג', בזרועה.²⁰⁶

סיפור זה, בעל הצביון האוטוביוגרפי, מגלם את האווירה בבוטשאטש בשעת הבחירות הנסערת לבית הנבחרים האוסטרי בשנת 1907, שעה שהציבור היהודי בעיר, וכן גם בשאר ערי גאליציה, נתפלג לשני מחנות. חלק ממנו בא בבחירות עם האוקראינים שתמכו במועמד היהודי, ואילו המחנה השני, של המתבוללים בדרך כלל, תמך במועמד של הפולנים.²⁰⁷

מתוך שיחותיהן של הדמויות שבסיפור זה משתקפת גם המציאות של הבחירות הקודמות בשלהי המאה הי"ט, שעה שהמועמד היהודי, בלוך, נבחר לבית הנבחרים האוסטרי חרף מאמציהם של הפולנים, שאף לא נרתעו במאמציהם מפני זיוף קולות הבוחרים. בחירות אלה אף העמיקו את הפערים והניגודים הפוליטיים בין יהודים לפולנים בגאליציה, מעבר לקירבה התרבותית שנתקמה ביניהם. אחת הדמויות מספרת על אותם ימים: – 'בחירות אלו לא היה בהן טעם כל עיקר. הכומר העביר צאנו תחת הצלב והשביע עליהם שלא יצביעו אלא על אחיהם הנוצרי והיהודים הצביעו על היהודי'.²⁰⁸

העיצוב של מרבית הדמויות בסיפור זה הוא סאטירי ומסוייג, מטעם המספר, שהוא גם אחד מבני החבורה של הנוער הציוני בבוטשאטש. היחס הלגלגני כלפי כמה מן הדמויות, בין יהודים בין פולנים, משתקף בשמות שהעניק להן. שורטטו כאן כמה מן הדמויות של הפולנים בעיר, הבאים במגע עם היהודים, אם אנב מילוי תפקידי פקידות בדרגים רשמיים שונים ואם תוך קיום קשרים חברתיים מסויימים. כך למשל, מתוארת דמותו האפיוזודית של

204 'בדמי ימיה', על כפות המנעול, עמ' כז–כח.

205 בנערינו ובזקנינו, שם, עמ' רעו.

206 שם, עמ' שכג.

207 על הרקע ההיסטורי-פוליטי של 'בנערינו ובזקנינו', שנחפרסם לראשונה בשנת 1921, עיי' : א"י בראוור, "בנערינו ובזקנינו" במסגרת חיי מחברו, יובל שי, רמת-גן חשי"ח, עמ' 41–43; א"י בראוור, "בנערינו ובזקנינו" לש"י עגנון, האומה, חוב' 39 (1974), עמ' 59–62; פ' לבנת, 'השתקפות החקופה ב"בנערינו ובזקנינו"', מעלות 1976, חוב' 2–3, עמ' 47–51; צ' הלר, 'מזכרונותי', ספר בוטשאטש, עמ' 133–144.

208 'בנערינו ובזקנינו', על כפות המנעול, עמ' רפג.

פאן קורטיטשניקיביץ הפולני, תושב פיטשיריץ, היא העיירה מונסטריישץ הסמוכה לבוטשאטש, שנוהג היה לשחק בקלפים בחבורת היהודים, והתמיד בכך בכל הנסיבות. 'שש שנים שלא עבר עליו לילה בלי קלפים. אפילו בלילי ניטל לא נפקד מקומו'.²⁰⁹ מכלל הדמויות הללו ב'בנערינו ובזקנינו', מתואר בנימה אירונית פאן דובידזעני, הפקיד הממונה בבית הדואר בבוטשאטש על משלוח הטלגרמות. לאחר שהוא מועל בתפקידו זה, מסייעים בידו מכריו היהודים בשעת צרה, כשדבר המעילה מתגלה. 'הסוחרים היהודים אספו ביניהם ששת הכתרים החסרים ונתנום לשר בית הדואר כדי להשלים את החשבון'. כתוצאה ממעשה מעילה זה הודח פאן דובידזעני מתפקידו כנשיא הכבוד של מועדון המתעמלים הפולני, 'סוקול'.²¹⁰

עם זאת, הביע פאן דובידזעני את יחסו ליהודים בהזדמנות אחרת תוך התנשאות וציניות בזו הלשון: — 'בכלל כל הזשידובקות נאות הן ושכלן בהיר ומצוחצח, אלא את היהודים אני סובל. כשיהודי עובר על ביתי מיד כלבי תופסו בבגדו ונושך בכשרו. ומלומדים הם כלבי ואינם נובחים בשעת עשייתם אלא אוחזים בבגד ונושכים בכשר, אי וי. אבל ביהודיות אין פגיעתם רעה... ביהודיות אני נוהג בעין יפה וכך אני אומר להן כל גני לפניכן איילות חמדות'.²¹¹

בסיפורו, 'בנערינו ובזקנינו' מבוטאים הניגודים הפוליטיים והחברתיים בין יהודים לבין פולנים. מעבר להם, מגלם עגנון לאחר מכן בסיפור 'ביער ובעיר', (שעלילתו מתרחשת אף היא בבוטשאטש באותו פרק זמן של ראשית המאה העשרים, ושאף בו מצויים כמה רמזים אוטוביוגרפיים) אווירת חוויה של פחד וחרדה המשותפת לכל תושבי העיר, ללא הבדלי דת ומוצא. הרוצח הפולני, פרנצישק, שברח מבית הסוהר ואף איים על שופטו, מעורר חרדה אצל כולם. המספר שוקד להדגיש שותפות זו: — 'כאימת חרב שלופה כך אימתו של פרנצישק מוטלת על העיר. אחד יהודים ואחד ערלים'.²¹²

לעומת אותה תחושה משותפת של תושבי העיר כולם, מתרקמת הבנה סמויה בין הנער היהודי לבין אותו רוצח המסתתר בפני הרשות. בשעת פגישתם ביער נוצר אף מגע רוחני עמום ביניהם, נוכח ברכת הנער 'שהכל נהיה בדברו', הנקלטת על-ידי אותו אסיר נמלט, לאחר פירוש המלים העבריות ללשונו. אותה סימביוזה דתית לא-ממוסדת מתעצמת ומגיעה לביטויה הנוקב בשעת הוצאתו להורג, כשפרנצישק דוחה את פנייתו החוזרת ונשנית של הכומר הנוצרי שיתוודה וממלמל לעומת זאת, על-פי דרכו העמומה, את מלות הברכה העברית. היחיד החש כלפיו רחשי אהדה בקרב המון המתבוננים בהוצאת פסק דינו הוא אותו נער יהודי.²¹³

209 שם, עמ' רצ.

210 שם, עמ' של-שלא.

211 שם, עמ' שח.

212 'ביער ובעיר', אלו ואלו, עמ' רסט.

213 שם, עמ' רעז.

עגנון מרבה בתיאור גורל יהודי בוטשאטש בשנות מלחמת העולם הראשונה ולאחריה, אם בהפלגותיו במירקם הסיפורי ואם בהיגדים שונים, שלא הגיעו לידי מימוש בלטריסטי מובהק. באחד מסיפוריו, חוזר גיבורו אל עירו — 'ומצאה חציה חרבה וחציה שוממה, כרוב הערים לאחר המלחמה הראשונה. מה שלא הספיקו הגרמנים להרוס כשעלו עליה למלחמה עשו ביציאתם, ומה שלא הספיקו הם להרוס הרסו הפולנים כשנמסרה להם העיר על-ידי חוקי העמים'.²¹⁴

ברוח זו, של חזות החורבן שפקד את משכנות ישראל בגאליציה, עורך עגנון גם את המאזן העגום של עירו: — 'וכבר נתרוקנה בוטשאטש מרוב יושביה היהודים. שלישי עומדים בקשרי המלחמה ונלחמים עם הרוסים ושלישי נתפזרו לכל המקומות ושלישי שנשתייר בעיר נתון למשיסה ולהרג'.²¹⁵ עגנון משרטט גם את הסכימה המשברית של חורבן יהדות גאליציה על-פי דגם ברשות היחיד. ואלה הם הגילגולים שפקדו את מיודעו, שבנעוריו כבר היה ציוני, אך לא עלה לארץ ישראל, כפי שאנו למדים מסיפורו 'עפר ארץ ישראל': — 'לקח לו קרקע סמוך לעירו ואיבד ממונו. עמד וחכו לו שדה והפסיד חיבורו... שכר לו גנים אכלו אותם צפורים. הלך ופתח לו חנות של אתים ומזמרות זרעים ומספוא. באה המלחמה ועשו מכליו חרבות ובזרעונו האכילו הגייסות סוסיהם. לסוף כששקטה ארץ וחזרה חרב לנדנה עמדה מלכות פולין ונטלה שני בניו לצבא ומתה עליו אשתו. מטה ידו ולא מצא להתפרנס'.²¹⁶

עגנון גם מרמז על חלקם של היהודים במאבק על שחרורה של פולין שלאחר מלחמת העולם. בויכוחו עם ירוחם חפשי, ב'אורח נטה ללון' הוא קובע: — 'אם נעשה חשבון [נראה] שמרובים מתינו שנהרגו לשם שחרורה של פולין משמתו בייבוש בצאות [בארץ ישראל]'.²¹⁷

בספרו זה, רב המידות, מצייר עגנון את מצבה וצביונה של שבוש, היא עיר מולדתו בוטשאטש, כפי שנתרשם ממנה בזמן ביקורו בה בשנת 1929. את עיקר תשומת לבו הוא מקדיש ליהודי העיר. עם זאת, בשולי השיחות והפגישות המרובות והתכופות עמהם, הוא גם משרטט דיוקנאות של פולנים ואוקראינים בודדים, על רקע המציאות המדינית החדשה של פולין. הדמות הראשונה שהאורח נתקל בה בהגיעו לעיר הוא הפקיד של תחנת הרכבת, גומובייץ, נכה מלחמה, קטוע יד שהוחלפה ביד של גומי. 'וכשהיא [הרכבת] באה יוצא לו גומובייץ הפקיד, בעל יד של גומי וקורא בנעימה שבוש. בגדיו נקיים ושפמו עשוי'.²¹⁸

214 ש"י עגנון, 'מר היילפרין אחיו של מר היילפרין', פתחי דברים, ירושלים ותל-אביב תשל"ז, עמ' 186.
 215 'דורות אחרונים', עיר ומלוואה, עמ' 656.
 216 'עפר ארץ ישראל', אלו ואלו, עמ' רעח.
 217 אורח נטה ללון, עמ' 283.
 218 שם, עמ' 200 וכן, שם, עמ' 7.

מכונה אנטוש אגופוביץ, סֶפֶק אוקראיני ספֶק פולני. הוא מיטיב להסתגל לנסיכות המדיניות החדשות שלאחר המלחמה ועולה עתה לגדולה מבחינה כלכלית. בנו הבכור הוא כומר ומורה לענייני דת. בנו השני — לויטננט, והבנות נשואות — אחת לשופט פולני והשנייה לאיש צבא. האורח מגולל את תולדותיו. בראשית המאה עדיין היה מעורב בין היהודים ו'מסית בלשון אידיית ומתבל שיחתו בלשון הקודש ומתלוצץ בעמי הארץ שבנו, שאין בהם לא תורה ולא חכמה.' ואילו בתקופת המלחמה, בזמן כיבוש העיר בוטשאטש על-ידי הרוסים, נתקרב אליהם ושיתף פעולה עם מפקד הצבא ושלחו יד בכיזה. 'פשטו ידיהם באוצרותיהם של ישראל שברחו מפני חמת המציק והעבירו את הכלים ואת הסחורה לרוסיה. יהודים שיאמרו לו מה תעשה לא היו בעיר, ופקידים פולנים אוסטרים שנשתיירו בלא מזון ובלא מחסה היה אנטוש מפרנס אותם בחשאי, שאם יחזרו האוסטרים יגינו הם עליו.²¹⁹

פאן יעקובוביץ, הוא אנטוש אגופוביץ, שקיים קשרי מסחר עם רוסיה באותם ימי מלחמה, הסתגל בזריזות לכל מצב — 'ולכל מקום שבא נרמה כאחד מבני המקום. באודיסה דיבר עם היהודים יהודית ובאסטרחן נראה כארמני, ובימות השלטון האוקראיני היה אוקראיני.' כתום המלחמה, כשחזרו כמה מבעלי הרכוש השדוד, פיצה אותם בפרוטות עבור מגרשים ובתים שעברו לרשותו. הוא אף שלח מזון כעזרה וכתרומה לצרכי פסח לכמה יהודים. 'בואו וראו, אמר פאן יעקובוביץ, אני שקץ קטן נותן נדבה לבניהם של אותם היהודים העשירים שנתנו לי ללקק את קדרותיהם.²²⁰ התמורות במעמדם הכלכלי של יהודי שבוש — לעומת מעמד שכניהם, מודגמות בצורה נוקבת ואף מהימנה תוך השרטוט האירוני של דיוקן אפיזודי זה.

אף מנת חלקם של אותם יהודים, ששיתפו פעולה מדינית ותרכותית עם הפולנים בגאליציה בימי השלטון האוסטרי, לא שפרה עליהם גם בימי תקומתה של מדינת פולין החדשה. ראש העיר היהודי, סבסטיאן מונטאג, המוצג על-ידי עגנון בסיפורו 'בנערינו ובזקנינו' בעוקצנות, מצטייר עתה בספר זה כדמות טראגית וגלמודה. גם בימי פולין העצמאית זוכרים לו השלטונות לטובה 'את מעשיו שעשה לטובת פולין', והוא נבחר כציר ל'סיים' הפולני. אף-על-פי-כן עם מותו בווארשה מתגלים בדידותו וניכורו בתוך המציאות החדשה. הוא 'לא זכה לילך לרוב הישיבות, פעמים מפני שנעליו היו קרועות, ופעמים מפני שלא מצא פת שחרית.' ואשר לראשות העיר, שכיהן בה לפני כן בביטחה ובתקיפות, הרי במקומו — 'יושב גוי רשע, צודר ישראל. כיוצא בו סגנו. כיוצא בהם שאר כל הפקידים. מה נשתייר לישראל בשבוש, לכלוע את רוקם ולשלם מסים.²²¹

219 שם, עמ' 338.

220 שם, עמ' 339.

221 שם, עמ' 339. על דמותו של סבסטיאן מאנטאג, הוא בעריש שטרן, עיין רשימתו של ד.ש. (רב סדן), דבר, מוסף, י"ב אלול תרצ"ח.

מעבר למעטה הבריוני למחצה של סיפורו הגדול 'אורח נטה ללך', מרווח עגנון בשנת 1930 על מקרה של נישול ויאוש, שבו שרוי בחור יהודי בן עירו, אחד מני רבים: — 'נפגשתי עם בחור מבוטשאטש שהיה במצב של ייאוש. הוא היה מורה בבית ספר פולני בגליציה ופיטרו אותו כמו את רוב היהודים'.²²²

מצבם של יהודי בוטשאטש במדינת פולין העצמאית שלאחר מלחמת העולם הראשונה, שתואר תוך עיצוב בלטרסטי בעל תגופה אפית רכה בספרו 'אורח נטה ללך', מצויר על-ידי עגנון בגוונים וכדגשים חדשים בספרו 'עיר ומלואה', שחיבר בערוך יומו ולא זכה לסיימו. הערכתו הנוקבת על מצב היהודים בני עירו, על ניסוחיה הבוטים והפסקניים, מבוטאת עתה על דרך הסקירה בתכלית התמצית, ללא מימוש תיאורי ועלילתי שלם. הוא משרטט עתה את מצבם של היהודים, החוזרים לאחר המלחמה אל העיר החרבה ואל החנויות הבזוחות והמוצאים את עצמם בתוך מדינה חדשה. עגנון קובל על קשיחותה של פולין החדשה כלפי היהודים, בזו הלשון: — 'ועמדה פולין ועשתה מלוכה ונעשו אדונים קשים, מתוך שלא מצאו לעשות כשכל עשו באכזריות חימה. לא ידעו רחמים, רק גזירות קשות. הציקו ליהודים בכל דבר ודבר עד שקצו בחייהם. אף-על-פי-כן החזיקו בכל כוחם בעיר מושב אבותיהם זה שמונה מאות שנה ולא הניחו את מקומם'.²²³

עגנון משרטט בקוים כלליים את המצב המשכרי של האנטישמיות הממלכתית, על מדיניות הנישול שבה. כך הוא מתאר את המדיניות הכלכלית של גראבסקי, שר האוצר של פולין בשנות העשרים, אם כי אינו נוקב בשמו: — 'בין כך לכך בא שר של פולין והתחיל גוזר גזירות רעות וקשות על ישראל שכל אחת היתה קשה מחברתה, וכולן כדי לדחוק רגליהם של ישראל ולקפח את פרנסתם עד שיקוצו מפני הגזירות, ויעלו מארץ פולין'.²²⁴

עגנון מקונן על העניות הגדולה, שירדה על העיר בוטשאטש גם בעטיים של יהודי הכפרים הסמוכים שנדרו אליה, לאחר שנושלו מבתיהם ומאדמתם, שלא הוחזרו להם על-ידי שכניהם הגויים. הוא קובל הן על המצוקה הכלכלית והן על הגזירות התכופות, הבאות בזו אחר זו מטעם הרשות ומתאר במרירות את המצב ללא המוצא, שהיהודים נקלעו אליו: — 'זקנים שבעיר היו מתנחמים שזקנים הם ומיתתם קרובה ולא יסבלו עוד יסורים ימים הרבה... צעירים שבעיר היו צופים לארבע כנפות הארץ אי מקום שמוכן לתת להם לדור שם. ומעוטי מועטים התקינו עצמם לעלות לארץ ישראל... בינתיים ראה כל אחד ואחד את עצמו בעיר מולדתו כאורח נטה ללך'.²²⁵

הדברים אמורים לא רק ביהודי בוטשאטש בלבד. בפרק אחר של ספרו 'עיר ומלואה', הוא מייחד את הדיבור לתגובתה של יהדות פולין כולה נוכח המצב המימשל, הנע בין ביטחון

222 ש"י עגנון, אסתרליין יקירתי, ירושלים ותל-אביב תשמ"ו, עמ' 240.

223 'דורות אחרונים', עיר ומלואה, עמ' 656.

224 'קללה שנהפכה לכרחה', שם, עמ' 664.

225 ש"י עגנון, 'דורות אחרונים', שם, עמ' 656.

ליאוש; מהם הרוב, אשר 'תלו כטחונם ואמרו עתידות גזירות רעות שיתבטלו. משכו את עורם מעל בשרם כדי להשביע עינה של פולין ושילמו מסים וארנוניות ומס ההכנסה יותר ממה שהכניסו. ולעומתם המעטים שאמרו: — מי יכול לעמוד בגזירות הללו. — לא מצאו עוד כוח לחשוב מחשבות ולמצוא עצה. פנו למרצא של הגירה ומקצתם שהיגרו עלו לארץ ישראל.²²⁶

תהליך זה, של הגירה מפולין בסוף שנות העשרים, צויין גם במירקם ספרו של עגנון 'אורח נטה ללון', בזו הלשון: — 'שבוש לא הרגישה בירצאיה. דרכן של ערי פולין בזמן הזה להיות פולטות את יושביהן בחשאי. היום קצת ומחר קצת... מי שיושב במקומו רע לו ומי שהולך למקום אחר רע לו.'²²⁷

סיכום

במסכת היחסים שבין היהודים ובין הפולנים נתגבשו בקרב שני העמים, במשך הדורות, מודלים סטיריאוטיפים, מעורבים בין בדיון עממי לבין מציאות הסטורית. סטיריאוטיפים אלה באו לידי ביטוי לא רק במציאות היום-יומית אלא בעיקר בספרויות הפולנית והיהודית ללשוניותה; בדרך כלל הוקפאו מדור לדור, אך לעתים חלו בהם גם תמורות ועידכונים חברתיים-היסטוריים.²²⁸

אשר לעגנון, הרי שסיגל לעצמו בדרך כלל את זוית הראייה הסטיריאוטיפית כלפי הפולנים, על התפלגותם המעמדית, כפי שנקבעה וטופחה על-ידי העדה היהודית. עם זאת, המספר שבו, הבונה גם את עולמו הסיפורי הבדיוני, אינו נשאר תמיד שרוי בתחום הסטיריאוטיפים הקבועים והקפואים, כפי שנתגבשו במשך הדורות בתולדותיה של יהדות פולין. מצויים ביצירתו מקרים לא מעטים של פריצת המעגל המסורתי של תחושת הסבל והניכור, על דרך המיפגש הרגשי והרוחני, תוך גישור מעבר לשני התחומים — מעבר לאידיאליזציה מזה והטחה כלפי העולם הנכרי מזה. עם זאת, דמויות היהודים בתיאוריו הללו מלאות יותר מבחינת עיצוב עולמן הפנימי. דמויות הפולנים, המוכרות לו על-פירוב מתוך הראייה היהודית הקבוצתית או מתוך רשמיו האישיים המעטים, הן בדרך כלל שטוחות יותר וניכרות על-פי חזותן ומעשיהן בלבד.

226 שם, עמ' 665.

227 אורח נטה ללון, עמ' 24.

228 לבעיה הסטיריאוטיפים בתפיסה הפולנית, עיין: R. Żebrowski, 'O stereotypie Żyda w kulturze staropolskiej (Referat J. Tazbira)', *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce*, No. 3-4/135-136 (1985), pp. 155-160; J. Tazbir, 'Jews in 16th to 18th Century Polish Opinion', *Abstracts (ראה לעיל הערה 97)*, p. 115; J. Jastrzębski, 'The Jew as "Outsider" and "Insider" in the Polish Village of the 19th Century', *ibid*, pp. 54-55

עגנון מעצב היסטוריה מיתית של יהדות פולין בשלבי התערוחה הקדומים במדינה זו, תוך קליטת פרשיות והערכות, הניזונות מתוך ההיסטוריוגרפיה היהודית בשלביה הראשונים. הוא עדיין מושפע מפרשנותם של בני הדורות הראשונים, כגון ר' נתן נטע הנובר ב'יון מצולה' – ומדב בר מכוליכוב ב'זכרונותיו'. אשר לדורות האחרונים, הוא מסתייע הרבה בשמועות ובמסורות שקלט בימי נעוריו בעירו וברשמי ביקורו בפולין בשנת 1929. בסך הכל מגוללים בפנינו כל כתבי עגנון יריעה רחבה, רבת-גוונים ז'אנריים, של מסכת היחסים המורכבים והדו-ערכיים בין היהודים לפולנים. מסכת זו, אשר בדיון לגנדארי ומציאות היסטורית משמשים בה בערבוביה, מקיפה תקופות שונות, מעידן קדמותה של המדינה ועד לכליונם האכזרי של יהודי פולין בדורנו. עגנון אינו רק הדמות המרכזית בסיפור העברי מפאת תנופתו האפית האמנותית. הוא גם הסופר, אשר יותר מכל עמיתיו הסופרים העברים הקדיש בכתביו תשומת-לב מתמדת וגילה כושר חדירה ייחודי לעולמם של יהודי פולין על כל גילוייו ותקופותיו. כנקודת המוצא להתבוננות זו שימשה לו בוטשאטש, עיר מולדתו.